ষষ্ঠ অধ্যায়

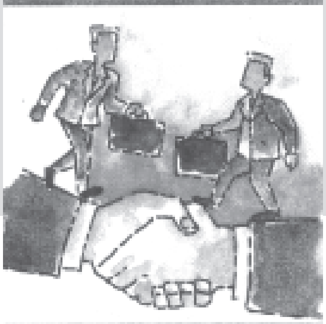

মুক্ত অৰ্থনীতিত সমষ্টিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান (Open Economy Macroeconomics)

পূৰ্বৰ অধ্যায়ৰ আলোচনাবোৰে এখন বন্ধ (Closed) অৰ্থনীতিৰ অভিধাৰণাক ভিত্তি হিচাপে লৈ আয় নিৰ্ধাৰণৰ বিশ্লেষণ সৰলভাৱে উপস্থাপন কৰা পৰিলক্ষিত হৈছে। কিন্তু বাস্তৱিকতে বেছিভাগ-আধুনিক অৰ্থনীতিয়ে হ'ল মুক্ত অৰ্থনীতি। বিশ্বৰ বিভিন্ন দেশে আন আন দেশৰ অৰ্থনীতিৰ সৈতে নানা ধৰণৰ সম্পৰ্ক স্থাপন কৰাৰ বাবে অগ্ৰসৰ হৈছে আৰু ইয়াৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াই মানুহৰ পছন্দ বা ৰুচিৰ নিম্নলিখিত তিনিধৰণে সম্প্ৰসাৰণ হোৱাত ইন্ধন যোগাইছে—

1. ভোক্তাসকলে আৰু প্ৰতিষ্ঠানবোৰে বিভিন্ন ধৰণৰ ঘৰুৱা আৰু বৈদেশিক সামগ্ৰীৰ মাজত পছন্দ কৰাৰ সুযোগ লাভ কৰে আৰু ইয়েই হ'ল বস্তুৰ বজাৰ সংযোগ, যিটো আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ দ্বাৰা সংঘটিত হয়।

2. বিনিয়োগকাৰীসকলে ঘৰুৱা আৰু বৈদেশিক পৰিসম্পত্তি (Assets)ৰ মাজত পছন্দ কৰাৰ সুযোগ পায় আৰু ইয়ে বিত্তীয় বজাৰ সংযোগ সৃষ্টি কৰে।

3. প্ৰতিষ্ঠানবোৰে নিজৰ পছন্দ অনুসৰি উৎপাদন

প্ৰতিষ্ঠান ক'ত স্থাপন কৰিব আৰু শ্ৰমিকসকলে ক'ত কাম কৰিব, সেইটো ঠিক কৰিব পাৰে। এইটোৱে হ'ল উৎপাদনৰ বজাৰ সংযোগ।

এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে আন দেশলৈ যোৱা (Immigration) আইনবোৰৰ জৰিয়তে শ্ৰমিকৰ 'গতিশীলতা'ত বিভিন্ন ধৰণৰ নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থা আৰোপ কৰা বাবে শ্ৰমৰ বজাৰ সংযোগ তুলনামূলকভাৱে কম হয়। অৱশ্যে পৰম্পৰাগতভাৱে বস্তুৰ গতিশীলতাক শ্ৰমৰ গতিশীলতাৰ প্ৰতিকল্প হিচাপে বিবেচনা কৰা হৈ আহিছে। এই আলোচনাত প্ৰথম দুটা সংযোগ, যেনে বস্তুৰ বজাৰ সংযোগ আৰু বিত্তীয় বজাৰ সংযোগৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে।

মুকলি অৰ্থনীতি হ'ল এনে এখন অৰ্থনীতি যিয়ে আন আন দেশৰ লগত বস্তু আৰু সেৱাসমূহৰ লেন-দেন কাৰ্য সম্পন্ন কৰে। অৱশ্যে এই লেন-দেনে প্ৰায়ভাগ সময়তে বিত্তীয় পৰিসম্পদৰ লেন-দেন কাৰ্যকো সাঙুৰি লয়। উদাহৰণস্বৰূপে, ভাৰতীয়সকলে বিশ্বৰ বিভিন্ন স্থানত উৎপাদন হোৱা বস্তু ব্যৱহাৰ কৰি নিজৰ সন্তুষ্টি সৰ্বোচ্চ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে আৰু আমাৰ দেশত উৎপাদন হোৱা বহুতো সামগ্ৰী বিদেশলৈ ৰপ্তানি কৰি আহিছে। সেয়েহে আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যই ভাৰতৰ সামগ্ৰিক চাহিদাক মূলতঃ দুই ধৰণে প্ৰভাৱান্বিত কৰে—

প্ৰথমে, যেতিয়া ভাৰতীয়সকলে বৈদেশিক বস্তু ক্ৰয় কৰে, তেতিয়া বস্তুক্ৰয়ৰ বাবে হোৱা ব্যয়সমূহ আয়ৰ চক্ৰীয় প্ৰৱাহ (Circular flow of income) ৰ পৰা বাহিৰ হৈ ওলাই (leakage) যায়। ইয়াৰ ফলত আমাৰ দেশত সামগ্ৰিক চাহিদা হ্ৰাস পায়।

দ্বিতীয়তে, আমাৰ দেশৰ পৰা বিদেশলৈ পঠোৱা সামগ্ৰীবোৰৰ (ৰপ্তানি) পৰা আহৰণ কৰা আয়সমূহ অতিৰিক্তভাৱে আয়ৰ চক্ৰীয় প্ৰৱাহত অন্তৰ্ভুক্ত হয় আৰু ইয়াৰ ফলত ঘৰুৱাভাৱে উৎপাদন কৰা বস্তুৰ সামগ্ৰিক চাহিদা বাঢ়ে।

এইদৰে, এখন অৰ্থনীতিৰ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন আৰু মুঠ বৈদেশিক বাণিজ্য (ৰপ্তানি + আমদানি) ৰ অনুপাতেই হ'ল সেই অৰ্থনীতিখন কিমান পৰিমাণে মুকলি সেইটো জোখাৰ

এটা সাধাৰণ মাধ্যম বা আহিলা। উল্লেখযোগ্য যে 2004-2005 বৰ্ষত ভাৰতৰ বৈদেশিক বাণিজ্য আছিল 38.9 শতাংশ (মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ 17.1 শতাংশ আমদানি, আৰু 11.8 শতাংশ ৰপ্তানি)। অৱশ্যে 1985-86 বৰ্ষত আমাৰ দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্য মাত্ৰ 16 শতাংশ আছিল আৰু ইয়াৰ তুলনাত 2004-05 বৰ্ষৰ 38.9 শতাংশক যথেষ্ট বেছি বুলি ক'ব পাৰি। যিয়েই নহওক, বিশ্বৰ আন আন দেশৰ তুলনাত ভাৰতবৰ্ষক আপেক্ষিকভাৱে কম উদাৰ বা কম পৰিমাণে মুকলি অৰ্থনীতিৰ দেশ বুলিব পাৰি। কাৰণ বিশ্বৰ বহুতো দেশ আছে যিবোৰৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ পৰিমাণ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদনৰ 50 শতাংশতকৈও বেছি।

মন কৰিবলগীয়া যে এখন দেশৰ চাৰিসীমাৰ বাহিৰলৈ যেতিয়া ইয়াৰ দ্ৰব্য-সামগ্ৰী প্ৰৱাহিত হয়, তেতিয়া মুদ্ৰাই ইয়াৰ বিপৰীত দিশে গতি কৰে। আমি জানো যে আন্তৰ্জাতিক পৰ্যায়ত এটা নিৰ্দিষ্ট কেন্দ্ৰীয় মুদ্ৰা কৰ্তৃপক্ষই ছপা কৰি উলিওৱা কোনো এবিধ নিৰ্দিষ্ট মুদ্ৰা নাথাকে। কিন্তু বৈদেশিক অৰ্থনৈতিক এজেণ্ট (Economic agents) সকলে যদি কোনো এটা জাতীয় মুদ্ৰাই স্থিৰ ক্ৰয় ক্ষমতা (Stable purchasing power) বহন কৰে বুলি পতিয়ন (Convinced) যায়, তেন্তে তেওঁলোকে সেই মুদ্ৰাবিধ গ্ৰহণ কৰিবলৈ আগ্ৰহী হয়। এই বিশ্বাস অবিহনে এবিধ মুদ্ৰা আন্তৰ্জাতিক বিনিময়ৰ মাধ্যম আৰু হিচাপৰ একক হিচাপে ব্যৱহাৰ হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ, আন্তৰ্জাতিক পৰ্যায়ত মুদ্ৰা প্ৰৱৰ্তন কৰা কোনো এক নিৰ্দিষ্ট কৰ্তৃপক্ষ নাই, যিয়ে আন্তৰ্জাতিক লেন-দেনৰ কাৰণে নিৰ্দিষ্ট এবিধ মুদ্ৰাক ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ জোৰ বা হেঁচা (force) দিব পাৰে। অৱশ্যে চৰকাৰসমূহে মুদ্ৰাৰ সম্ভাব্য ব্যৱহাৰকাৰীসকলৰ বিশ্বাস লাভ কৰিবলৈ চেষ্টা অব্যাহত ৰাখে আৰু ইয়াৰ বাবেই জাতীয় মুদ্ৰাক এটা স্থিৰ মূল্যত আন আন পৰিসম্পত্তিলৈ মুকলিভাৱে পৰিৱৰ্তন কৰাটো সম্ভৱ হৈছে। কিন্তু এনে মুদ্ৰাৰ মূল্যৰ ওপৰত ইয়াক ছপোৱা কৰ্তৃপক্ষ (The issuing authority) ৰ কোনো নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে। অন্যান্য পৰিসম্পত্তি বুলিলে সাধাৰণতে সোণ অথবা আন আন দেশৰ মুদ্ৰাবোৰক বুজায়। জাতীয় মুদ্ৰাক অন্যান্য পৰিসম্পত্তিলৈ পৰিৱৰ্তন কৰা বিষয়টোৰ বিশ্বাসযোগ্যতা আকৌ দুটা প্ৰধান কাৰকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হয়। ইয়াৰে এটা হ'ল অসীম পৰিমাণত মুকলিভাৱে পৰিৱৰ্তন কৰিব পৰা ক্ষমতা আৰু আনটো হ'ল পৰিৱৰ্তনৰ অৰ্থে নিৰূপণ

হোৱা দাম। এই বিষয়বোৰ পৰিচালনা কৰিবলৈ আৰু আন্তৰ্জাতিক লেন-দেনৰ সুস্থিৰতা নিশ্চিত কৰিবলৈ 'আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰাগত পদ্ধতি' (International moentary system) প্ৰৱৰ্তন কৰা হয়। ওপৰত উল্লেখ কৰা বিষয় (Issues) দুটাৰ ওপৰত এখন দেশে প্ৰদান কৰা প্ৰতিশ্ৰুতিয়ে বিশ্বৰ আন আন দেশৰ লগত হোৱা ইয়াৰ বাণিজ্য আৰু বিত্তীয় আদান-প্ৰদানত বিশেষভাৱে প্ৰভাৱ পেলায়।

এই পাঠ্যপুথিৰ 6.1 নং অংশত আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্য আৰু বিত্তীয় প্ৰৱাহৰ হিচাপ-নিকাচৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয় আৰু ইয়াৰ পিছৰ অংশত বিশ্বৰ দেশসমূহৰ মুদ্ৰাবোৰৰ বিনিময় মূল্য নিৰ্ধাৰণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হয়। 6.3 নং অংশত ঘৰুৱা বা বন্ধ অৰ্থনীতিত আন্তৰ্জাতিক প্ৰভাৱক অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবলৈ ইয়াৰ আয়-ব্যয়ৰ নমুনা (Model) ৰ সংশোধন কৰা হয়।

6.1 বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতি (Balance of Payments) ঃ

বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিয়ে (B.O.P) এখন দেশৰ বাসিন্দসকলে বিশ্বৰ আন আন দেশৰ লগত কৰা দ্ৰব্য-সামগ্ৰী, সেৱাসমূহ আৰু পৰিসম্পত্তিবোৰৰ লেন-দেনক তালিকাভুক্ত বা লিপিবদ্ধ (Record) কৰে। বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ দুটা হিচাপ থাকে, ইয়াৰ এটা হ'ল চলিত হিচাপ (Current Account) আৰু আনটো হ'ল মূলধনী হিচাপ (Capital Account)।

চলিত হিচাপত বস্তু আৰু সেৱাৰ মাধ্যমত হোৱা সকলো ধৰণৰ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ লগতে হস্তান্তৰযোগ্য প্ৰদান (Transfer Payments) সমূহক লিপিবদ্ধ কৰা হয়। সেৱাৰ মাধ্যমত হোৱা বাণিজ্যক অদৃশ্যমান বাণিজ্য বুলি কোৱা হয়। (কাৰণ সিহঁতক দেশৰ সীমা অতিক্ৰম কৰা দেখা নাযায়)।

এই অদৃশ্যমান বাণিজ্যই উৎপাদনৰ উপাদানৰ আয় (উপাদানসমূহে লাভ কৰা আয়, যেনে সুদ, লাভ আৰু বিদেশত থকা দেশীয় পৰিসম্পদৰ বাবদ হোৱা লাভৰ পৰা বিদেশীয়ে

ভাৰতত থকা পৰিসম্পদৰ পৰা পোৱা আয়ক বিয়োগ কৰি পোৱা আয়) আৰু অনা উপাদানৰ আয়ক (যেনে, জাহাজ, বেংক, বীমা, পৰ্যটন, ছফ্‌টৱেৰ সেৱা আদি) অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। এখন দেশৰ বাসিন্দাসকলে যিবোৰ আয় মুক্তভাৱে লাভ কৰে আৰু যাৰ বিনিময়ত বৰ্তমান বা ভৱিষ্যতেও কোনো মূল্য প্ৰদান কৰিব নালাগে, তেনেবোৰ প্ৰাপ্তিক (Receipts) হস্তান্তৰযোগ্য প্ৰদান বোলে। এনে ধৰণৰ প্ৰদানবোৰে প্ৰেৰিত টকা (Remittances), উপহাৰ আৰু অনুদান আদিক বুজায়। হস্তান্তৰযোগ্য প্ৰদানবোৰ চৰকাৰী অথবা বে-চৰকাৰী হ’ব পাৰে।

এখন দেশে দ্ৰব্য-সামগ্ৰী বিদেশৰ পৰা আমদানি কৰিব পাৰে আৰু নিজ দেশৰ পৰা বিভিন্ন দ্ৰব্য-সামগ্ৰী বিদেশলৈ ৰপ্তানি কৰিব পাৰে। এই আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ বিবৃতিক বাণিজ্যৰ বিবৃতি বা সমতা বোলে। সেৱা দ্ৰব্যৰ বাণিজ্যৰ লগত বিবৃতিলৈ (Trade balance) হোৱা প্ৰকৃত হস্তান্তৰবোৰ (Net transfers) যোগ কৰিলে চলিত হিচাপৰ বিবৃতি (Current account balance) পোৱা যায়। ইয়াৰ বিপৰীতে, ‘মূলধনী হিচাপ’ত (Capital account) সকলোধৰণৰ পৰিসমাপ্তিৰ আন্তৰ্জাতিক ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী যেনে মুদ্ৰা, মজুত, প্ৰতিজ্ঞাপত্ৰ লিপিবদ্ধ (Records) কৰা হয়। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে বিদেশীসকলক প্ৰদান কৰা বা পৰিশোধ কৰাৰ ফলত সৃষ্টি হোৱা যিকোনো লেন-দেনক খৰচৰ শিতানত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় আৰু ইয়াত ঋণাত্মক চিন (-) ব্যৱহাৰ কৰা হয়। বিদেশীসকলৰ লগত হোৱা যিকোনো লেন-দেনৰ বিনিময়ত আহৰণ কৰা প্ৰাপ্তিবোৰ জমাৰ ঘৰত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয় আৰু ইয়াত ধনাত্মক চিন (+) দিয়া হয়।

6.1.1 ঃ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ উদ্বৃত্ত আৰু ঘাটি (Bop Surplus and Deficit)

আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ বিশেষত্ব হ’ল এই যে যিদৰে ব্যক্তিয়ে নিজৰ আয়তকৈ ব্যয়ৰ পৰিমাণ বেছি হ’লে ইয়াৰ পাৰ্থক্যখিনি পূৰাবলৈ নিজৰ পৰিসম্পত্তি বিক্ৰী কৰে, অথবা ঋণ গ্ৰহণ কৰে, ঠিক তেনেদৰে এখন দেশৰ চলিত হিচাপত ঘাটি হ’লে (বিশ্বৰ আন আন দেশত বিক্ৰী কৰি পোৱা আয়তকৈ বিদেশৰ পৰা আমদানি কৰাৰ বিনিময়ত হোৱা ব্যয়ৰ

পৰিমাণ বেছি) পৰিসম্পত্তি বিক্ৰী কৰি বা বিদেশৰ পৰা ঋণ গ্ৰহণ কৰি ঘাটি পূৰণ কৰিবলগীয়াত পৰে। এইদৰে যিকোনো ধৰণৰ চলিত হিচাপৰ ঘাটি শুদ্ধ মূলধনৰ অন্তঃ প্ৰবাহৰ দ্বাৰা পূৰণ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। 6.1 নং তালিকাত (এই অধ্যায়ৰ শেষত দিয়া হৈছে) দেখুওৱা হৈছে যে গোটেই সময়ছোৱাৰ ভিতৰত বৈদেশিক বাণিজ্যত ঘাটি হৈ আছে আৰু অদৃশ্যমান বাণিজ্যৰ ক্ষেত্ৰত 1990-91 বছৰটোক বাদ দি বাকী সকলো বছৰতে বৈদেশিক বাণিজ্যত উদ্বৃত্ত হৈছে। ইয়াৰ বিপৰীতে চলিত হিচাপৰ ঘাটি (যিটো 1977-78 বৰ্ষৰ পৰা 24 বছৰ পৰ্যন্ত বিশ্লেষণ কৰা হৈছে) সংকুচিত হ'বলৈ আৰম্ভ কৰা পৰিলক্ষিত হৈছে আৰু 2001-02 বৰ্ষৰ পৰা ই উদ্বৃত্তলৈ পৰিৱৰ্তন হোৱা লক্ষ্য কৰা হৈছে। বাণিজ্যৰ এই উদ্বৃত্তৰ গতি 2003-04 বৰ্ষলৈ চলিছিল যদিও 2004-05 বৰ্ষত বাণিজ্যৰ এই গতি পুনৰ ঘাটি বাণিজ্যলৈ পৰিৱৰ্তন হৈছিল। বৈদেশিক বাণিজ্যৰ এই বৃহৎ পৰিমাণৰ ঘাটি অকল অদৃশ্যমান বাণিজ্যৰ উদ্বৃত্তৰ দ্বাৰা পূৰণ কৰাটো অসম্ভৱ হৈ পৰিছিল। চলিত হিচাপৰ 13 বিলিয়ন আমেৰিকান ডলাৰ ঘাটিৰ বাবে পুঁজি যোগান ধৰিবলৈ 2005-2006 বৰ্ষৰ এপ্ৰিল/ছেপ্টেম্বৰত 19.5 বিলিয়ন আমেৰিকান ডলাৰ মূল্যৰ মূলধনৰ অন্তঃপ্ৰবাহ হৈছিল। উল্লেখযোগ্য যে মূলধনৰ অন্তঃপ্ৰবাহৰ এই অতিৰিক্ত 6.5 (19.5-13=6.5) বিলিয়ন আমেৰিকান ডলাৰ ভাৰতৰ বৈদেশিক মুদ্ৰা (Foreign Exchange)ৰ পূৰ্বৰ মজুতৰ লগত সংযোজিত হৈছিল।

ইয়াৰ বিকল্প হিচাপে, দেশ এখনে ইয়াৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ জমা গতিশীল কৰি ৰাখিবলৈ 'চৰকাৰী জমা লেন-দেন' (Official Reserve Transactions)ৰ লগত সংযোজিত হ'ব পাৰে আৰু বাণিজ্যৰ ঘাটি উদ্ভৱ হ'লে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত ইয়াৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাবোৰ বিক্ৰী কৰিব পাৰে। সেয়েহে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চৰকাৰী জমা (Official Reserves)ৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধিক সামগ্ৰিকভাৱে বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ঘাটি (উদ্বৃত্ত) বুলি কোৱা হয়। উল্লেখযোগ্য যে বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ যিকোনো ধৰণৰ ঘাটিৰ বাবে অকল মুদ্ৰাগত কৰ্তৃপক্ষসমূহেই হ'ল শেষ আশ্ৰয়ৰ স্থল বা শেষ বিত্ত যোগানকাৰী (অথবা যিকোনো ধৰণৰ উদ্বৃত্ত গ্ৰহণকাৰী) অনুষ্ঠান। যেতিয়া এখন দেশৰ মুঠ হিচাপ আৰু ইয়াৰ অনা-জমা মূলধনী

হিচাপৰ যোগফল শূন্যৰ সমান হয়, তেতিয়া ইয়াক বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ভাৰসাম্য বোলা হয়। এনে অৱস্থাত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ জমাৰ কোনো বহিঃগমন নহয় আৰু বিদেশলৈ দিয়া ঋণৰ পৰা পোৱা আয়ৰ দ্বাৰা চলিত হিচাপৰ বিবৃতিৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা সম্পূৰ্ণ বিত্তৰ যোগান ধৰা হয়। অৱশ্যে এইখিনিতে উল্লেখ কৰিবলগীয়া যে ভাসমান বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাতকৈ শিথিল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত চৰকাৰী জমা লেন-দেনবোৰ (Official Reserve Transactions) বেছি প্ৰাসংগিক।

স্বতন্ত্ৰ আৰু ব্যৱস্থাপক লেন-দেন (Autonomous and Accomodating Transactions)— এখন দেশৰ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ অৱস্থাৰ লগত কোনো সম্পৰ্ক নোহোৱাকৈ যেতিয়া দেশখনে আন্তৰ্জাতিক অৰ্থনৈতিক লেন-দেন সম্পন্ন কৰে, তেনেবোৰ লেন-দেনক স্বতন্ত্ৰ বুলি কোৱা হয় (উদাহৰণ স্বৰূপে অকল লাভ অৰ্জন কৰাৰ উদ্দেশ্যে কৰা লেন-দেন)। বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিত এই বিষয় সমূহক 'লাইনৰ ওপৰৰ' বিষয় বুলি কোৱা হয়। যদি এখন দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যৰ স্বতন্ত্ৰ প্ৰাপ্তিবোৰ (Autonomous receipts) ইয়াৰ স্বতন্ত্ৰ প্ৰদানবোৰতকৈ বেছি (কম) হয়, তেন্তে ইয়াক বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ উদ্বৃত্ত (ঘাটি) বুলি কোৱা হয়। আনহাতে, 'ব্যৱস্থাপক লেন-দেনবোৰ (যাক 'লাইনৰ তলৰ' বিষয় বোলা হয়)ক স্বতন্ত্ৰ বিষয়সমূহ প্ৰকৃত ফলাফলৰ (Net consequences) দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। অৰ্থাৎ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ উদ্বৃত্ত হৈছে নে ইয়াৰ ঘাটি হৈছে এইবোৰো ব্যৱস্থাপক লেন-দেনৰ দ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। গতিকে এই চৰকাৰী জমা লেন-দেনবোৰক বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ব্যৱস্থাপক বিষয় হিচাপে গণ্য কৰা হয়। (যিহেতু আন সকলোবিলাক স্বতন্ত্ৰ বিষয়)।

ভুল আৰু ত্ৰুটিবোৰ (Errors and Omissions)— ভুল আৰু ত্ৰুটিবোৰ হ'ল বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ লগত জড়িত থকা তৃতীয় উপাদান (চলিত আৰু মুলধনী হিচাপৰ বাদে) আৰু ইয়াক 'সমতা বজাই ৰখা বিষয়' (Balancing item) বোলে। এই উপাদানটোৰ বিশেষত্ব হ'ল এই যে ই আন্তৰ্জাতিক লেন-দেনক সঠিকভাৱে লিপিবদ্ধ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত থকা আমাৰ অসমৰ্থতাক প্ৰতিফলিত কৰে।

6.2 বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰ (The Foreign Exchange Market)

আন্তৰ্জাতিক লেন-দেনবোৰৰ হিচাপসমূহ সামূহিকভাৱে বিবেচনা কৰাৰ পিছত এটা নিৰ্দিষ্ট লেন-দেনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰাৰ চেষ্টা কৰা হৈছে। ধৰা হ'ল যে ভাৰতৰ বাসিন্দা এজনে এটা বন্ধৰ সময়ত লণ্ডনলৈ যাবলৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছে। (পৰ্যটন সেৱাৰ আমদানি বুলি কোৱা হয়)। তেওঁ লণ্ডনত থকাৰ বাবে পাউণ্ডৰ (Pound) হিচাপত মূল্য প্ৰদান কৰিব লাগিব। গতিকে তেওঁ ক'ৰ পৰা পাউণ্ড সংগ্ৰহ কৰিব আৰু কি দামত ইয়াক লাভ কৰিব তাক জনাটো যথেষ্ট প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। এনে অৱস্থাত পাউণ্ডৰ চাহিদা বৃদ্ধি পাব আৰু ইয়ে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত এই মুদ্ৰাৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰাত ইন্ধন যোগাব। বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰ হ'ল এনে এখন বজাৰ য'ত বিভিন্ন দেশৰ মুদ্ৰাবোৰ এটাৰ সলনি আনটো বিনিময় কৰা হয়। এনে বজাৰত মুখ্য অংশগ্ৰহণকাৰীসকল হ'ল বাণিজ্যিক বেংকবোৰ, বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ দালালবোৰ, অন্যান্য আইনসংগত ব্যৱসায়ীসকল আৰু মৌদ্ৰিক কৰ্তৃপক্ষসমূহ। এইটো উল্লেখ কৰা প্ৰয়োজনীয় যে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত অংশগ্ৰহণকাৰীসকলৰ নিজা নিজা ব্যৱসায়িক কেন্দ্ৰ থাকিব পাৰে যদিও এইবোৰৰ পৰিসৰ সিমান বিস্তৃত নহয়। কিন্তু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰৰ পৰিসৰে সমগ্ৰ বিশ্বকে সাঙুৰি লয়। এইদৰে ব্যৱসায়িক কেন্দ্ৰবোৰৰ আৰু এখনতকৈ অধিক বজাৰৰ লগত সম্পৰ্ক যুক্ত অংশগ্ৰহণকাৰীসকলৰ মাজত ঘনিষ্ঠ আৰু অবিচ্ছিন্ন সম্পৰ্ক গঢ়ি উঠে।

এটা মুদ্ৰাৰ মূল্য আন এটা মুদ্ৰাৰ মানত নিৰূপণ হোৱাকে বিনিময় হাৰ (Exchange rate) বুলি কোৱা হয়। যিহেতু দুখন দেশৰ দুটা মুদ্ৰাৰ মাজত সামঞ্জস্য আছে, সেয়েহে বিনিময় হাৰৰ সংজ্ঞা তলত দিয়া দুই ধৰণৰ যিকোনো এটাৰ দ্বাৰা দিব পৰা যায়—

প্ৰথমতে, বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ এক একক ক্ৰয় কৰিবৰ বাবে যি পৰিমাণৰ ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ

আৱশ্যক হয়, তাকেই বিনিময় হাৰ বোলে। উদাহৰণ স্বৰূপে এক টকা আৰু এটা ডলাৰৰ বিনিময় হাৰ 50 টকা হ'লে এটা ডলাৰ ক্ৰয়ৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা ব্যয় হ'ল 50 টকা।

দ্বিতীয়তে, এক একক ঘৰুৱা মুদ্ৰা ক্ৰয় কৰাৰ বাবে আৱশ্যক হোৱা বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ ব্যয় হিচাপেও বিনিময় হাৰৰ সংজ্ঞা দিব পাৰি। ওপৰত উল্লেখ কৰা ক্ষেত্ৰত আমি ক'ব পাৰো যে এক টকা ক্ৰয় কৰিবলৈ 2 টা আমেৰিকাৰ তামৰ মুদ্ৰা (Cents) ব্যয় কৰিবলগীয়া হয়। অৱশ্যে বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত আৰু বিশেষকৈ অৰ্থনৈতিক পৰিভাষাত ক'বলৈ হ'লে পূৰ্বৰ সংজ্ঞাটো ব্যৱহাৰ কৰিব লাগে, অৰ্থাৎ ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ মানত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ মূল্য হিচাপেহে বিনিময় হাৰ নিৰূপণ হ'ব লাগে। ইয়াকেই 'দ্বৈত-মৌদ্ৰিক বিনিময় হাৰ' (Bilateral Nominal Exchange Rate) বোলে। এই হাৰক দ্বৈত হাৰ এই কাৰণে হোৱা হয় যে ই এটা মুদ্ৰাৰ বিপৰীতে আন এটা মুদ্ৰাৰ বিনিময় হাৰ। তদুপৰি এই বিনিময় হাৰক মৌদ্ৰিক হাৰ এই কাৰণেই কোৱা হয় যে ইয়াক মুদ্ৰাৰ মানত প্ৰকাশ কৰা হয়, অৰ্থাৎ প্ৰতি ডলাৰৰ বা প্ৰতি পাউণ্ডৰ মূল্য হ'ল এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ টকা।

যিয়েই নহওক, ওপৰত উল্লেখ কৰা লণ্ডন ভ্ৰমণৰ উদাহৰণটোলৈ পুনৰ ঘূৰি গ'লে ক'ব পৰা যায় যে যদি কোনো লোকে লণ্ডন ভ্ৰমণ কৰাৰ পৰিকল্পনা কৰে, তেন্তে তেওঁ দেশীয় বস্তুৰ তুলনাত ব্ৰিটিছৰ বস্তুবোৰ কিমান ব্যয়বহুল সেইটো জনাটো দৰ্কাৰী হৈ পৰে। যি ব্যৱস্থাই বা জোখে এই বিষয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে, সেয়াই হ'ল প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ। অৰ্থাৎ প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ হ'ল বৈদেশিক মূল্যবোৰ আৰু ঘৰুৱা মূল্যবোৰৰ অনুপাত— যাক একে মুদ্ৰাৰ দ্বাৰা জোখা হয়। প্ৰকৃত বিনিময় হাৰৰ সংজ্ঞা তলত দিয়া ধৰণে দিব পাৰি—

প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ $= \frac{eP_f}{P}$ .....(6.1)

য'ত, P আৰু P_f হ'ল ক্ৰমে দেশৰ আৰু বিদেশৰ মূল্যস্তৰ, e হ'ল বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ টকাৰ মানত নিৰূপিত দাম (মৌদ্ৰিক বিনিময় হাৰ)। গণনাকাৰীয়ে (Numerator) টকাৰ মানত জোখা বৈদেশিক মূল্যবোৰ প্ৰকাশ কৰে আৰু ভগ্নাংশৰ হৰে অথবা Denominator এ

টকাৰ মানত জোখা ঘৰুৱা মূল্যস্তৰ প্ৰদান কৰে। সেয়েহে প্ৰকৃত বিনিময় হাৰে বৈদেশিক মূল্যবোৰ ঘৰুৱা মূল্যৰ আপেক্ষিক হিচাপে জোখে। যদি প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ একৰ সমান হয়, তেন্তে মুদ্ৰাবোৰ 'ক্ৰয় ক্ষমতাৰ সমতা' (Purchasing Power Parity)ত উপনীত হয়। ই ইয়াকে বুজায় যে দুখন দেশত বস্তুবোৰ যেতিয়া একেই মুদ্ৰাত জোখা হয়, তেতিয়া এইবোৰৰ ব্যয় দুয়োখন দেশতে একে হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি এটা কলমৰ আমেৰিকাত খৰচ হয় 4 ডলাৰ আৰু মৌদ্ৰিক বিনিময় হাৰ প্ৰতি ডলাৰত 50 টকা হয়, তেন্তে প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ এক (One) বুলি ধৰিলে ভাৰতত ইয়াৰ খৰচ 200 টকা ($eP_f = 50 \times 4$) হ'ব। যদি প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ একতকৈ বেছি হয়, তেন্তে ই ইয়াকে বুজায় যে বৈদেশিক বস্তুবোৰ ঘৰুৱা বস্তুবোৰতকৈ বেছি ব্যয়বহুল। এইদৰে প্ৰকৃত বিনিময় হাৰক প্ৰায়ে এখন দেশৰ আন্তৰ্জাতিক প্ৰতিযোগিতামূলক ক্ষমতাৰ জোখ হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

যিহেতু এখন দেশে আন বহুতো দেশৰ লগত পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক ৰক্ষা কৰে, সেয়েহে আমি এটা ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ গতিশীলতা আন আন দেশৰ মুদ্ৰাৰ লগত দ্বৈত হাৰবোৰত নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ পৰিবৰ্তে আপেক্ষিকভাৱে এটা নিৰ্দিষ্ট সংখ্যাত অকলে নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিব পাৰো। এনে অৱস্থাত বিনিময় হাৰৰ বাবে আমাক অন্যান্য মুদ্ৰাৰ পৰিবৰ্তে এটা সূচক (Index)ৰ আৱশ্যক হয়, যেনেকৈ সকলো ধৰণৰ বস্তুৰ মূল্য কি হাৰত পৰিৱৰ্তন হৈছে সেইটো নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ দৰ সূচক ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ইয়াক 'মৌদ্ৰিক সক্ৰিয় বিনিময় হাৰ' (Nominal Effective Exchange Rate - NEER) হিচাপে গণ্য কৰা হয়। দৰাচলতে ই হ'ল এটা 'বহুভুজ হাৰ' (Multilateral Rate) আৰু ইয়ে প্ৰতিনিধিত্বমূলক এপাচি (Busket) বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ দামক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। এই প্ৰতিনিধিত্বমূলক মুদ্ৰাবোৰৰ প্ৰত্যেককে আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যত ঘৰুৱা দেশৰ গুৰুত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি 'ভৰ' (weighted) প্ৰদান কৰা হয় (ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ গড় সংখ্যাটোকে ইয়াৰ নিৰ্দেশক হিচাপে লোৱা হয়)। আকৌ, প্ৰকৃত বিনিময় হাৰৰ বাণিজ্যিক অংশীদাৰসকলৰ ভৰযুক্ত গড় হিচাপে 'প্ৰকৃত সক্ৰিয় বিনিময় হাৰ' (Real Effective Exchange Rate - REER) গণনা কৰা হয়। ইয়াত উল্লেখ কৰা ভৰসমূহ হ'ল নিজ নিজ দেশৰ বৈদেশিক বাণিজ্যত থকা অংশবোৰ।

তদুপৰি, ইয়াক এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ বৈদেশিক বস্তু ক্ৰয় কৰাৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা ঘৰুৱা বস্তুৰ পৰিমাণ হিচাপেও ব্যাখ্যা কৰা হয়।

6.2.1 বিনিময় হাৰ নিৰ্ধাৰণ (Determination of the Exchange Rate)—

সাধাৰণতে প্ৰশ্ন উদয় হয় যে বৈদেশিক বিনিময় হাৰ[1] কিয় বৰ্তমানৰ স্তৰত আছে আৰু ইয়াৰ গতিশীলতাৰ কাৰণবোৰ কি কি? বিনিময় হাৰ নিৰ্ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত যিবোৰ অৰ্থনৈতিক নীতিয়ে গুৰুত্ব লাভ কৰি আছে, সেইবোৰ বুজিবলৈ আমি আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰাগত পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যযুক্ত প্ৰধান বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাৰ নীতি বা পদ্ধতি[2] (Regimes) বোৰ অধ্যয়ন কৰিব লাগে। উল্লেখযোগ্য যে স্থিৰ মূল্য পৰিৱৰ্তনশীলতাৰ চুক্তিৰ প্ৰচলিত ব্যৱস্থাৰ পৰা বিনিময় হাৰে চুক্তিহীন এটা পদ্ধতিলৈ বা ব্যৱস্থালৈ পৰিৱৰ্তন হোৱা পৰিলক্ষিত হৈছে। এনে ব্যৱস্থাৰ মূল বিশেষত্ব হ'ল এই যে ইয়াত বাসিন্দাসকলে ঘৰুৱা মুদ্ৰা বৈদেশিক মুদ্ৰালৈ পৰিৱৰ্তন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত অধিক স্বাধীনতা উপভোগ কৰিবলৈ সক্ষম হয় যদিও দামৰ নিশ্চয়তা (Price guarantee) উপভোগ কৰিব নোৱাৰে।

6.2.2 পৰিৱৰ্তশীল বিনিময় হাৰ (Flexible Exchange Rates)—

পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ পদ্ধতিত (যাক ভাসমান বিনিময় হাৰ বুলিও জনা যায়) ব্যৱস্থাত, বিনিময় হাৰ বজাৰ চাহিদা শক্তি আৰু বজাৰ যোগান শক্তিৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। এটা সম্পূৰ্ণৰূপে পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত কেন্দ্ৰীয় বেংকবোৰে কিছুমান সৰল নিয়মাৱলী অনুসৰণ কৰে আৰু এই বেংকবোৰে বিনিময় হাৰৰ স্তৰক প্ৰত্যক্ষভাৱে প্ৰভাৱান্বিত কৰিবলৈ কোনো ব্যৱস্থা গ্ৰহণ নকৰে। আন ভাষাত, এই বেংকবোৰে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত কোনো হস্তক্ষেপ নকৰে, (আৰু সেই কাৰণে তাত কোনো জমা লেন-দেন নাথাকে)।

---

1 যিকোনো দুটা মুদ্ৰাৰ মাজত।

2 এটা বিনিময় হাৰ শাসন পদ্ধতি বা ব্যৱস্থা হ'ল এমুঠি আন্তৰ্জাতিক নিয়ম, যিয়ে বিনিময় হাৰ নিৰ্ধাৰণ কৰা কাৰ্যবোৰ পৰিচালনা কৰে।

বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ হিচাপবোৰ আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰৰ লেন-দেনৰ মাজত থকা সম্পৰ্কটো সকলো সময়তে স্পষ্ট নহয়, ই এটা বিশেষ অৱস্থাতহে স্পষ্ট হোৱা দেখা যায়। ই হ'ল এনে এটা অৱস্থা য'ত আমি স্বীকৃতি দিওঁ যে ঘৰুৱা বাসিন্দাসকলে বৈদেশিক বস্তুবোৰ সেৱাসমূহ আৰু পৰিসম্পত্তিবোৰত (Assets) কৰা সকলো ধৰণৰ ব্যয়ে আৰু বৈদেশিক হস্তান্তৰযোগ্য প্ৰদান (যাক বৈদেশিক লেন-দেনৰ হিচাপৰ বিবৃতিৰ পৰা বিয়োগ কৰা হয়) বোৰেও বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদাক প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। ভাৰতৰ এজন বাসিন্দাই জাপানৰ এখন গাড়ী কিনিলে টকাৰ মাধ্যমত ইয়াৰ মূল্য প্ৰদান কৰে, কিন্তু জাপানৰ ৰপ্তানিকাৰীয়ে 'ইয়েন'ৰ মাধ্যমত মূল্য প্ৰদান কৰাটো আশা কৰে। সেই কাৰণে টকাক বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত 'ইয়েন'লৈ পৰিৱৰ্তন কৰিবলগীয়া হয়। অৰ্থাৎ টকাৰ বিনিময়ত 'ইয়েন' সংগ্ৰহ কৰিব লাগে।

ইয়াৰ বিপৰীতে, ঘৰুৱা বাসিন্দাসকলৰ দ্বাৰা কৰা সকলো ধৰণৰ ৰপ্তানিয়ে সম-পৰিমাণৰ বৈদেশিক মুদ্ৰা অৰ্জনক প্ৰতিবিম্বিত (Reflect) কৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে, ভাৰতীয় ৰপ্তানিকাৰীসকলে টকাৰ মাধ্যমত নিজৰ ৰপ্তানিজাত দ্ৰব্যৰ মূল্য প্ৰদান কৰাটো আশা কৰে। ইয়াৰ ফলত বিদেশীসকলে ভাৰতৰ বস্তু ক্ৰয় কৰিবলৈ নিজৰ দেশৰ মুদ্ৰা বিক্ৰী কৰি টকা সংগ্ৰহ কৰিবলগীয়াত পৰে। এনে অৱস্থাত বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ হিচাপত থকা মুঠ জমাৰ পৰিমাণ আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ যোগানৰ পৰিমাণ পৰস্পৰৰ সমান হয়। বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা উদ্ভৱ হোৱাৰ এই কাৰণটোৰ উপৰিও ইয়াৰ চাহিদা উদ্ভৱ হোৱাৰ আন এটা কাৰণ হ'ল— লাভৰ চিন্তাপ্ৰসূত অভিপ্ৰায়বোৰ।

সহজভাৱে ব্যাখ্যা কৰিবৰ বাবে আমি ধৰি ল'ব পাৰো যে বিশ্বত ভাৰতবৰ্ষ আৰু আমেৰিকা যুক্ত ৰাষ্ট্ৰহে আছে আৰু সেয়েহে মাত্ৰ এটা বিনিময় হাৰহে নিৰ্ধাৰণ হ'ব লাগে। এনে ক্ষেত্ৰত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা ৰেখাডাল (DD) নিম্নগামী হয়। কাৰণ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ দাম বাঢ়িলে টকাৰ মানত বিদেশী বস্তু ক্ৰয় কৰাৰ খৰচ বাঢ়িব। ইয়াৰ ফলত আমদানিৰ পৰিমাণ হ্ৰাস পাব আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদাও হ্ৰাস পাব। যেতিয়া বিনিময় হাৰ বৃদ্ধি

হয়, তেতিয়া বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ যোগান বঢ়াবলগীয়া হয় আৰু ইয়াৰ বাবে আমাৰ ৰপ্তানিবোৰৰ বৈদেশিক চাহিদা একক স্থিতিস্থাপকতাতকৈ বেছি (E>1) হ'ব লাগিব। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল এই যে বৈদেশিক বিনিময় হাৰৰ এক শতাংশ বৃদ্ধি হ'লে (যিয়ে আমাৰ দেশৰ বস্তু ক্ৰয় কৰা বৈদেশিক ৰাষ্ট্ৰৰ বাবে আমাৰ ৰপ্তানিজাত দ্ৰব্যৰ দাম এক শতাংশ হ্ৰাস পোৱাক বুজায়) আমাৰ ৰপ্তানি জাত দ্ৰব্যৰ চাহিদা এক শতাংশতকৈ অধিক হাৰত বৃদ্ধি পাব লাগিব। যদি এই চৰ্ত বাহাল থাকে, তেন্তে আমাৰ দেশৰ ৰপ্তানিৰ পৰা পোৱা টকাৰ পৰিমাণ বৈদেশিক বিনিময় হাৰ বৃদ্ধিৰ তুলনাত আনুপাতিকভাৱে বেছি হাৰত বাঢ়িব আৰু ডলাৰৰ মাধ্যমত লাভ কৰা উপাৰ্জন (বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ যোগান) বৃদ্ধি হ'ব, যিহেতু বিনিময় হাৰ বৃদ্ধি পাইছে বুলি ধৰা হৈছে। যিয়েই নহওঁক, এডাল উলম্ব (Vertical) যোগান ৰেখাই (ভাৰতীয় ৰপ্তানিৰ বাবে একক স্থিতিস্থাপক বৈদেশিক চাহিদাৰ সৈতে) এই বিশ্লেষণৰ কোনো পৰিৱৰ্তন সাধন নকৰে। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে বৈদেশিক বিনিময় হাৰৰ বাহিৰে বাকী সকলোবোৰ দামক শিথিল হিচাপে ৰখা হৈছে।

কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ হস্তক্ষেপ নথকা এনে পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত বৈদেশিক বিনিময় হাৰে বজাৰক স্পষ্ট বা নিশ্চিত (Clear) কৰাৰ পিনে গতি কৰে আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ সমতা স্থাপন কৰে। চিত্ৰ নং 6.1-ত ভাৰসাম্য বিনিময় হাৰ হ'ল e*, যদি ভাৰতীয়সকলে সঘনাই বিদেশলৈ যায়, তেন্তে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা বাঢ়ে অথবা আমদানিকৃত বস্তুবোৰলৈ ক্ৰমাগতভাৱে পছন্দ বৃদ্ধি হোৱা দৃষ্টিগোচৰ হয় আৰু তেতিয়া চাহিদা ৰেখা সোঁহাতে ওপৰলৈ স্থানান্তৰিত হ'ব। ইয়াৰ ফলত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা আৰু যোগান ৰেখাই উচ্চ বিনিময় হাৰত কটাকটি কৰিব।

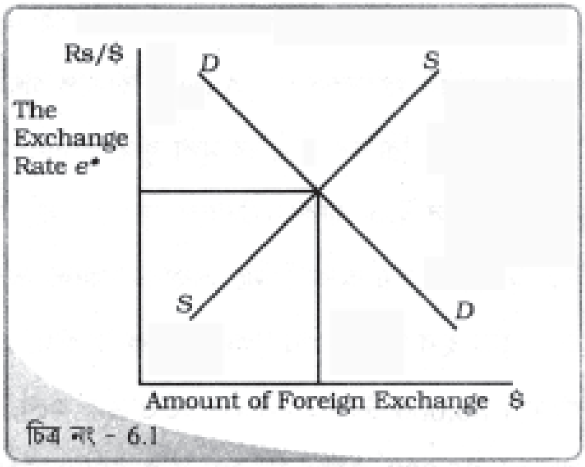

চিত্ৰ নং - 6.1

পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰৰ অধীনত ভাৰসমতা

পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ দামৰ পৰিৱৰ্তনক মুদ্ৰাৰ বহিঃমূল্য হ্ৰাস (Depreciation) বা মুদ্ৰাৰ বহিঃমূল্য বৃদ্ধি (Appreciation) বুলি উল্লেখ কৰা হয়। ওপৰত উল্লেখ কৰা ধৰণে ক'ব পাৰি যে যেতিয়াৰ পৰা মুদ্ৰা (টকা) বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ মানত কম ব্যয়বহুল হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছে, তেতিয়াৰ পৰা ইয়াৰ (টকাৰ) মূল্য হ্ৰাস কৰা হৈ আহিছে। উদাহৰণস্বৰূপে যদি ভাৰসাম্য টকা-ডলাৰৰ বিনিময় হাৰ পূৰ্বতে 45 টকা আছিল আৰু বৰ্তমান প্ৰতি ডলাৰত 50 টকা হৈছে, তেন্তে বুজিব লাগিব যে ডলাৰৰ বিপৰীতে টকাৰ মূল্য হ্ৰাস কৰা হৈছে। ইয়াৰ বিপৰীতে, যেতিয়া ঘৰুৱা মুদ্ৰা বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ মানত বেছি ব্যয়বহুল হয়, তেন্তে ইয়াৰ বহিৰ্মূল্য বৃদ্ধি পোৱা বুলি কোৱা হয়।

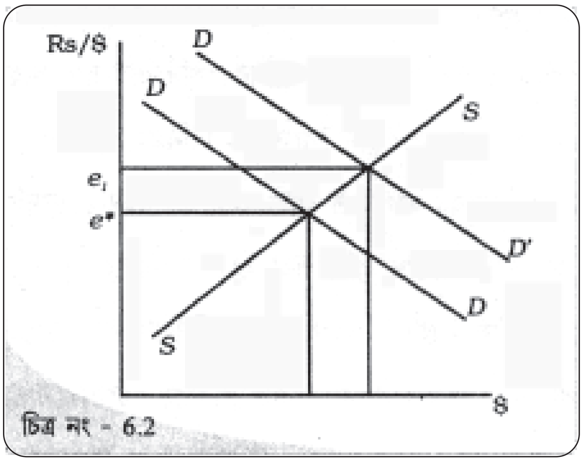

চিত্ৰ নং - 6.2

বৈদেশিক বিনিময় বজাৰত আমদানিৰ চাহিদা বৃদ্ধিৰ প্ৰভাৱ

চিত্ৰ নং 6.2 ত e* হ'ল প্ৰাৰম্ভিক বিনিময় হাৰ আৰু এই অৱস্থাত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা আৰু যোগান পৰস্পৰে পৰস্পৰৰ সমান হৈছে। ধৰা হ'ল যে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা বৰ্তমান বৃদ্ধি হৈছে আৰু এনে অৱস্থাত বজাৰ সুনিশ্চিত কৰিবলৈ বিনিময় হাৰ চিত্ৰ নং 6.2 ত দেখুওৱাৰ দৰে e^1 লৈ বৃদ্ধি পাইছে। বিনিময় হাৰ বৃদ্ধি পোৱা বাবে (মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্ৰাস) আমদানিৰ চাহিদা হ্ৰাস পাব, যিহেতু বিনিময় হাৰ বাঢ়িলে আমদানিকৃত বস্তুবোৰৰ দাম টকাৰ মানত বৃদ্ধি হয়। আকৌ এনে অৱস্থাত ৰপ্তানিৰ চাহিদা বৃদ্ধি হয়, কাৰণ বিনিময় হাৰ বৃদ্ধিৰ ফলত ৰপ্তানিবোৰ বিদেশীসকলৰ বাবে কম ব্যয়বহুল হয়। নতুন ভাৰসাম্য বিনিময়ৰ হাৰ e^1 ত বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ যোগান আৰু চাহিদা পুনৰ এটা আনটোৰ সমান হয়।

লাভৰ চিন্তন (Speculation)— বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰত নিৰ্ধাৰণ হোৱা বিনিময় হাৰবোৰ অকল ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ পৰিমাণ আৰু পৰিসম্পদ

(Assets) সমূহত কৰা বিনিয়োগৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ নকৰে। এইবোৰৰ উপৰিও বিনিময় হাৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ লাভৰ চিন্তনৰ (Speculation) ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে, কাৰণ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ মূল্য বৃদ্ধি হ'লে ইয়াৰ ফলত হ'ব পৰা সম্ভাব্য লাভৰ বাবেও মানুহে এই মুদ্ৰাৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰে। মুদ্ৰাক সকলো দেশতে এবিধ পৰিসম্পত্তি (Asset) হিচাপে গণ্য কৰা হয়। যদি ভাৰতীয়সকলে ভাবে যে টকাৰ তুলনাত ব্ৰিটিছৰ পাউণ্ডৰ মূল্য বৃদ্ধি হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছে, তেন্তে তেওঁলোকে পাউণ্ড জমা কৰি ৰাখিবলৈ ইচ্ছা কৰিব। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি বৰ্তমানৰ বিনিময় হাৰ এক পাউণ্ডৰ বাবে 80 টকা নিৰ্ধাৰিত হয় আৰু বিনিয়োগকাৰীসকলে ভাবে যে পাউণ্ডৰ মূল্য চলিত মাহটোৰ শেষত আৰু বৃদ্ধি হ'ব আৰু ইয়াৰ মূল্য 85 টকা হ'বগৈ, এনে অৱস্থাত তেওঁলোকে চিন্তা কৰিব যে যদি বৰ্তমান 80,000 টকাৰে 1000 পাউণ্ড ক্ৰয় কৰে, তেন্তে মাহটোৰ শেষত পাউণ্ডবোৰক (1000 পাউণ্ড) 85,000 টকাত বিনিময় কৰি 5000 টকা লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব। এনে প্ৰত্যাশাই পাউণ্ডৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰিব আৰু এই বৰ্ধিত চাহিদাই টকা পাউণ্ডৰ বৰ্তমানৰ বিনিময় হাৰ বৃদ্ধিৰ অন্যতম কাৰণ হিচাপে বিবেচিত হ'ব। এনে ধৰণৰ পৰিৱৰ্তনে বিনিয়োগকাৰী সকলৰ আত্ম-সন্তুষ্টি বা আত্ম-বিশ্বাস সৃষ্টিত অৰিহণা যোগায়।

সুদৰ হাৰবোৰ আৰু বিনিময় হাৰ (Interest Rates and the Exchange Rate)- হ্ৰস্বকালত বিনিময় হাৰৰ পৰিৱৰ্তন নিৰ্ধাৰন কৰা আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান হ'ল সুদৰ হাৰৰ প্ৰভেদক (Interest rate differential), অৰ্থাৎ দুখন দেশৰ মাজত থকা সুদৰ হাৰৰ পাৰ্থক্য। বেংকবোৰ, বহুজাতিক কৰ্প'ৰেচনবোৰ আৰু সম্পত্তিশালী ব্যক্তিসকলৰ মালিকানাত বৃহৎ পৰিমানৰ পুঁজি থাকে আৰু এই পুঁজিসমূহ সৰ্বোচ্চ সুদৰ হাৰৰ অনুসন্ধানত বিশ্বৰ চাৰিওফালে প্ৰবাহিত হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি ধৰি লোৱা হয় যে 'A' দেশে চৰকাৰী প্ৰতিজ্ঞা পত্ৰত (Bonds) 8 শতাংশ সুদৰ হাৰ প্ৰদান কৰে আৰু সমভাৱে সুৰক্ষিত চৰকাৰী প্ৰতিজ্ঞা পত্ৰত 'B' দেশে 10 শতাংশ সুদৰ হাৰ দিয়ে, তেন্তে সুদৰ হাৰৰ প্ৰভেদক হ'ল 2 শতাংশ। 'A' দেশ বিনিয়োগকাৰীসকলক উচ্চ সুদৰ হাৰে আকৰ্ষিত কৰিব আৰু নিজৰ দেশৰ মুদ্ৰা বিক্ৰী কৰি 'B' দেশৰ মুদ্ৰা ক্ৰয় কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিব। সেই একে সময়তে,

‘B’ দেশৰ বিনিয়োগকাৰীসকলেও নিজৰ দেশত বিনিয়োগ কৰাটো অধিক আকৰ্ষণীয় বুলি বিবেচনা কৰিব আৰু সেয়েহে ‘A’ দেশৰ মুদ্ৰা কমকৈ চাহিদা কৰিব। ই ইয়াকে বুজায় যে ‘A’ দেশৰ মুদ্ৰাৰ চাহিদা ৰেখা বাওঁফাললৈ পৰিৱৰ্তন হ’ব আৰু মুদ্ৰাৰ যোগান ৰেখা সোঁফাললৈ পৰিৱৰ্তন হ’ব। এনে পৰিৱৰ্তনৰ ফলত ‘A’ দেশৰ মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্ৰাস হ’ব আৰু ‘B’ দেশৰ মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য বৃদ্ধি হ’ব। এইদৰে দেখা যায় যে ঘৰুৱাভাৱে সুদৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰিলে প্ৰায়ে ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য বৃদ্ধি হয়। ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত (Implicit) অভিধাৰণা হ’ল এই যে বৈদেশিক চৰকাৰে মুকলি কৰি দিয়া (Issued) প্ৰতিজ্ঞাপত্ৰসমূহ ক্ৰয় কৰাৰ ক্ষেত্ৰত কোনো ধৰণৰ বাধা-নিষেধ নাথাকে।

আয় আৰু বিনিময় হাৰ (Income and the Exchange Rate) ঃ যেতিয়া ব্যক্তিৰ আয়ৰ পৰিমাণ বাঢ়ে তেতিয়া তেওঁলোকৰ ব্যয়ৰ পৰিমাণো বৃদ্ধি হয়। এনে অৱস্থাত আমদানিকৃত বস্তুৰ ওপৰত কৰা ব্যয়ৰ পৰিমাণো স্বভাৱতে বাঢ়ে। আকৌ যেতিয়া আমদানি বৃদ্ধি হয়, তেতিয়া বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা ৰেখা সোঁফালে পৰিৱৰ্তন বা স্থানান্তৰ হয়। এনে অৱস্থাত ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্ৰাস পায়। আকৌ, যদি কোনো কাৰণত বৈদেশিক আয় বাঢ়ে, তেন্তে ঘৰুৱা ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হ’ব আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ যোগান ৰেখা সোঁহাতে (outward) পৰিৱৰ্তন হ’ব। উল্লেখযোগ্য যে ভাৰসাম্য অৱস্থাত, ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্যৰ হ্ৰাস হ’বও পাৰে অথবা নহ’বও পাৰে। ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্ৰাস হ’ব নে বৃদ্ধি হ’ব সেইটো আচলতে নিৰ্ভৰ কৰে আমদানিৰ পৰিমাণৰ তুলনাত ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ দ্ৰুত হাৰত বৃদ্ধি হৈছে নে নাই তাৰ ওপৰতহে। সাধাৰণতে, আন সকলো বিষয়ত অপৰিবৰ্তিত অৱস্থাত থকা বুলি ধৰি ল’লে, এখন দেশ যাৰ সামগ্ৰিক চাহিদা বিশ্বৰ আন আন দেশতকৈ দ্ৰুতহাৰত বৃদ্ধি হয়। তেনে দেশৰ মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্য হ্ৰাস পায়। কাৰণ এনে দেশৰ আমদানিৰ পৰিমাণ ৰপ্তানিৰ পৰিমাণতকৈ অধিক হাৰত বৃদ্ধি হয়। সেয়েহে এই দেশৰ বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা ৰেখা ইয়াৰ যোগান ৰেখাতকৈ দ্ৰুত হাৰত পৰিৱৰ্তন হয়।

দীৰ্ঘকালীন বিনিময় হাৰবোৰ (Exchange Rates in the Long Run) ঃ পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত বিনিময় হাৰৰ বিষয়ে দীৰ্ঘকালীন ভৱিষ্যদ্বাণী (Pre-

diction) কৰিবৰ বাবে 'ক্ৰয় ক্ষমতাৰ সমতা' (Purchasing Power Partiy - PPP) তত্ত্বটো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। এই তত্ত্বমতে, যদি বাণিজ্যৰ ওপৰত কোনো ধৰণৰ প্ৰতিবন্ধক নাথাকে, যেনে, শুল্ক (বাণিজ্যৰ ওপৰত কৰ) আৰু 'পৰিমাণ নিৰ্ধাৰণ' (Quotas) কৰা নাথাকে, (যেনে, আমদানিৰ ওপৰত পৰিমাণগত সীমা), তেন্তে বিনিময় হাৰ চূড়ান্তভাৱে (Eventually) ঠিক বা স্থিৰ কৰা উচিত। বিনিময় হাৰক এইধৰণে ঠিক হ'বলৈ দিয়াৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল যাতে বিভিন্ন দেশত পৰিবহণ ব্যয়ৰ পাৰ্থক্যবোৰ বাদ দিলে একে দ্ৰব্যৰ উৎপাদন ব্যয় একে হয়। অৱশ্যে ইয়াক ভাৰতত টকাৰ মাধ্যমত, আমেৰিকাত ডলাৰৰ মাধ্যমত অথবা জাপানত ইয়েনৰ মাধ্যমত আৰু অন্যান্য দেশত সেই দেশৰ মুদ্ৰাৰ দ্বাৰা জোখা হয়। সেই কাৰণে, দীৰ্ঘকালত, দুখন দেশৰ মূল্যস্তৰৰ পাৰ্থক্যবোৰ প্ৰতিবিম্বিত কৰিবলৈ যিকোনো দুটা দেশীয় মুদ্ৰাৰ বিনিময় হাৰ ঠিক কৰা হয়।

উদাহৰণ— 6:1 যদি এটা কামিজত আমেৰিকাত 8 ডলাৰ খৰচ হয় আৰু ভাৰতত 400 টকা খৰচ হয়, তেন্তে টকা ডলাৰৰ বিনিময় হাৰ 50 টকা হোৱা উচিত। ই কিয় হয়, সেইটো লক্ষ্য কৰিবলৈ 50 টকাতকৈ যিকোনো এটা উচ্চ বিনিময় হাৰ ধৰি ল'ব পাৰো, যেনে, 60 টকা আৰু এই বিনিময় হাৰত প্ৰতিটো কামিজত আমেৰিকাত খৰচ পৰিব 480 (8x60=480) টকা আৰু ভাৰতত ইয়াৰ খৰচ পৰিব মাত্ৰ 400 টকা। এনে অৱস্থাত, সকলোবোৰ বিদেশী ক্ৰেতাই কামিজবোৰ ভাৰতৰ পৰা ক্ৰয় কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিব। একেদৰে, যদি টকা ডলাৰৰ বিনিময় হাৰ টকাৰ তলত নিৰ্ধাৰণ হয়, তেন্তে এনে বিনিময় হাৰে কামিজৰ ব্যৱসায় আমেৰিকাৰ অনুকূলে প্ৰেৰণ কৰিব। কাৰণ 50 টকা বিনিময় হাৰৰ তলৰ যিকোনো বিনিময় হাৰত প্ৰতিটো কামিজৰ খৰচ ভাৰতৰ তুলনাত আমেৰিকাত কম হ'ব।

আকৌ, ধৰি লোৱা হ'ল যে ভাৰতত কামিজৰ দাম 20 শতাংশ বৃদ্ধি পাইছে আৰু আমেৰিকাত 50 শতাংশ বৃদ্ধি পাইছে। এনে অৱস্থাত ভাৰতীয় কামিজবোৰৰ প্ৰতিটোৰ বাবদ খৰচ হ'ব 480 টকা আৰু আমেৰিকাত প্ৰতিটো কামিজৰ খৰচ হ'ব 12 ডলাৰ।

এই দুয়ো ধৰণৰ দাম সমান হ'বলৈ হ'লে 12 ডলাৰ নিশ্চয় 480 টকাৰ সমান হ'ব লাগিব নাইবা এক ডলাৰ সমান 40 টকা হ'ব লাগিব। গতিকে ডলাৰৰ বহিৰ্মূল্যৰ সংকোচন হ'ল।

ক্ৰয়ক্ষমতাৰ সমতা (PPP) তত্ত্বমতে ঘৰুৱা মুদ্ৰাস্ফীতি আৰু বৈদেশিক মুদ্ৰাস্ফীতিৰ মাজৰ প্ৰভেদবোৰেই হ'ল বিনিময় হাৰ নিষ্পত্তি বা ঠিক কৰিব পৰা (adjustment) এটা মুখ্য কাৰণ। যদি এখন দেশৰ মুদ্ৰাস্ফীতি আন এখন দেশতকৈ উচ্চ হাৰৰ হয়, তেন্তে ইয়াৰ বিনিময় হাৰ মুদ্ৰাৰ বহিৰ্মূল্যৰ হ্ৰাসৰ জৰিয়তে নিৰূপণ হোৱা উচিত।

যিয়েই নহওঁক, যদি ধাৰ লোৱা হয় যে আমেৰিকাত কামিজৰ দাম ভাৰতৰ দামতকৈ দ্ৰুত হাৰত বৃদ্ধি পাইছে আৰু সেই একেই সময়তে দেশবোৰে ভাৰতৰ কামিজবোৰ বাহিৰলৈ নিয়াৰ বাবে থকাৰ শুল্কৰ বাধাবোৰ উঠাই দিয়ে (কিন্তু আমেৰিকাৰবোৰৰ নহয়), তেন্তে ডলাৰৰ বহিৰ্মূল্যৰ সংকোচন নহ'বও পাৰে। আকৌ বহুতো বস্তু আছে যিবোৰ ব্যৱসায়যোগ্য নহয় আৰু সেয়েহে এইবোৰৰ মুদ্ৰাস্ফীতিৰ হাৰে বিশেষ প্ৰভাৱ নেপেলায়। তদুপৰি, কিছুমান বস্তু আছে, যিবোৰ বিভিন্ন দেশে উৎপাদন কৰে আৰু ইয়াৰ বাণিজ্য একেধৰণৰ (Uniform) বা সম্পূৰ্ণ এক ধৰণৰ (Identical) হয়। বহুতো অৰ্থনীতিবিদে যুক্তি দিয়ে যে হ্ৰস্বকালত বিনিময় হাৰ নিৰ্ধাৰণৰ বাবে আপেক্ষিক দৰবোৰৰ তুলনাত আন আন উপাদানসমূহ বেছি গুৰুত্বপূৰ্ণ। অৱশ্যে, দীৰ্ঘকালত ক্ৰয়ক্ষমতাৰ সমতা তত্ত্বই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।

6.2.3. স্থিৰ বিনিময় হাৰ (Fixed Exchange Rates)- 1970 চনৰ প্ৰথম ভাগত 'ব্ৰিটোন উড্‌ছ' (Bretton Woods) পদ্ধতিৰ ধ্বংস হোৱাৰ আগৰ পৰাই দেশসমূহত পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ পদ্ধতি আছিল। ইয়াৰ আগতে বেছিভাগ দেশতে স্থিৰ অথবা শিথিল (pegged) বিনিময় হাৰ পদ্ধতি প্ৰচলিত আছিল। এই পদ্ধতি মতে বিনিময় হাৰটো এটা নিৰ্দিষ্ট স্তৰত শিথিল কৰা হয়। স্থিৰ আৰু শিথিল বিনিময় হাৰ দুটা প্ৰায় একে যেন

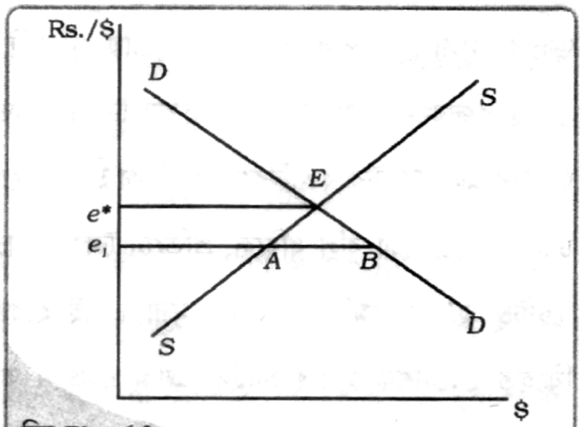

চিত্ৰ নং - 6.3

শিথিল বিনিময় হাৰৰ সৈতে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ বজাৰ

অনুমান হয় যদিও এই দুয়োটাৰ মাজত কিছু প্ৰভেদ আছে। এইটো উল্লেখ কৰিবলগীয়া যে আগৰটো হ'ল স্থিৰ হাৰ আৰু পিচৰ হাৰটো মুদ্ৰাগত কৰ্তৃপক্ষবোৰে তদাৰক কৰে। শিথিল বিনিময় হাৰ হ'ল এনে এটা মূল্য য'ত বিনিময় হাৰ হ'ল এটা নীতি চলকহে (Policy variable), কাৰণ ই পৰিৱৰ্তনো হ'ব পাৰে।

ওপৰত উল্লেখ কৰা দুয়োটা বিনিময় হাৰৰ মাজত এটা সাধাৰণ উপাদান (Common Element) আছে। স্থিৰ বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত, যেনে, স্বৰ্ণমান ব্যৱস্থাত, বৈদেশিক লেন-দেনৰ উদ্বৃত্তবোৰ বা ঘাটিবোৰ বিনিময় হাৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ দ্বাৰা নিষ্পত্তি কৰিব নোৱাৰি। এই কাৰ্য অৰ্থনৈতিক পদ্ধতিৰ স্বয়ংক্ৰিয় (Automatic) কাৰ্যক্ৰমণিকাৰ দ্বাৰা (যেনে, হিউমে ব্যাখ্যা কৰা প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা) নাইবা চৰকাৰৰ দ্বাৰা সম্পাদন কৰিব পাৰি। যেতিয়ালৈ স্থিৰ বিনিময় হাৰৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়, বা এই হাৰৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব বুলি আশা কৰা নহয়, তেতিয়ালৈ শিথিল বিনিময় হাৰ আৰু স্থিৰ বিনিময় হাৰে একেধৰণৰ বৈশিষ্ট্যৰ বশৱৰ্তী হয়। যিয়েই নহওক, চৰকাৰৰ বাবে সদায় এটা সুযোগ মুকলি হৈ থাকে আৰু এইটো হ'ল যে ই বিনিময় হাৰৰ পৰিৱৰ্তন সাধন কৰিব পাৰে।

যেতিয়া শিথিল বিনিময় হাৰ পদ্ধতিত সামাজিক কাৰ্যৰ দ্বাৰা বিনিময় হাৰ বৃদ্ধি কৰা হয়, তেতিয়া মুদ্ৰাৰ অৱমূল্যায়ন (Devaluation) হোৱা বুলি কোৱা হয়। অৱমূল্যায়নৰ বিপৰীতটো হ'ল পুনৰ মূল্যায়ন (Revaluation)। অৱশ্যে, চৰকাৰে বিনিময় হাৰ অপৰিৱৰ্তিত হিচাপে থকাটো পছন্দ কৰিব পাৰে আৰু ৰাজকোষীয় (Fiscal) আৰু মুদ্ৰানীতিৰ দ্বাৰা বৈদেশিক লেন-দেনৰ সমস্যাৰ লগত জড়িত হ'ব পাৰে। বেছিভাগ চৰকাৰে বিনিময় হাৰ খুব কমেইহে পৰিৱৰ্তন কৰে। এই বিশ্লেষণত বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাক বা ইয়াৰ শাসন ব্যৱস্থা

(Regime)ক বুজাবলৈ স্থিৰ বিনিময় হাৰ আৰু শিথিল বিনিময় হাৰ পদ্ধতি দুটাক সলনা-সলনিকৈ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। এনে ব্যৱস্থাত বিনিময় হাৰ চৰকাৰৰ সিদ্ধান্তৰ দ্বাৰা স্থিৰ কৰা হয় আৰু চৰকাৰৰ কাৰ্যাৱলীৰ দ্বাৰা পৰিচালনা কৰা হয়।

তলত কি ধৰণে এখন দেশে ইয়াৰ বিনিময় হাৰ শিথিল বা স্থিৰ কৰিব পাৰে তাক দেখুওৱা হৈছে। ধৰি লোৱা হ'ল যে ভাৰতৰ ৰিজাৰ্ভ বেংকে (RBI) প্ৰতিটো ডলাৰৰ বাবে টকাৰ এটা ঠিক সমান মূল্য (Par value) 45 টকাত স্থিৰ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে। (চিত্ৰ নং 6.3 ত e_1)। যদি পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাত চৰকাৰে (RBI) নিৰ্ধাৰণ কৰা এই বিনিময় হাৰটো ভাৰসাম্য বিনিময় হাৰ (ইয়াত, e*=50 টকা) তকৈ কম বুলি ধৰা হয়, তেন্তে টকাৰ মূল্য বৃদ্ধি হ'ব আৰু ডলাৰৰ মূল্য হ্ৰাস পাব। ই ইয়াকে বুজায় যে যদি বিনিময় হাৰ বজাৰৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়, তেন্তে বজাৰখন সুস্থিৰ কৰিবলৈ হ'লে টকাৰ মানত ডলাৰৰ মূল্য বৃদ্ধি কৰিব লাগিব। যদি এটা ডলাৰৰ মূল্য 50 টকাৰ পৰিবৰ্তে 45 টকা হয়, তেন্তে টকা বেছি ব্যয়বহুল হ'ব (বিনিময় হাৰ ডলাৰ টকাৰ মানত থকা বুলি ধৰিলে, প্ৰতিটো টকাৰ খৰচ 2 'চেণ্টচ্'ৰ পৰিবৰ্তে 2.22 'চেণ্টচ্' হ'ব, 'চেণ্টচ্' হ'ল আমেৰিকাৰ তামৰ মুদ্ৰা)। এই হাৰত ডলাৰৰ যোগানতকৈ ইয়াৰ চাহিদা বাঢ়িব। যিহেতু বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ চাহিদা আৰু যোগান অনুসূচীসমূহ বৈদেশিক লেন-দেনৰ হিচাপৰ (অকল স্বতন্ত্ৰ লেন-দেনকে জোখা হয়) পৰা প্ৰস্তুত কৰা হয়, সেয়েহে এনে অত্যধিক চাহিদাই বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিত ঘাটিৰ সৃষ্টি কৰিব। এই ঘাটি কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ হস্তক্ষেপৰ দ্বাৰা পূৰণ কৰা (Bridged) হয়। এনে অৱস্থাত ৰিজাৰ্ভ বেংকে এই বৰ্ধিত AB চাহিদা (চিত্ৰ নং 6.3-ত দেখুওৱা হৈছে) পূৰণ কৰিবলৈ বৈদেশিক বিনিময় বজাৰত টকাৰ বাবে ডলাৰ বিক্ৰী কৰিব আৰু এইদৰে বিনিময় হাৰৰ ওপৰত থকা ঊৰ্ধ্বমুখী হেঁচা নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব। এইদৰে, ভাৰতীয় ৰিজাৰ্ভ বেংকে বিনিময় হাৰৰ বৃদ্ধি (যিহেতু বেছি দামত কোনোৱে নিকিনে) অথবা হ্ৰাসৰ (যিহেতু কম দামত কোনোৱে বিক্ৰী নকৰে) ক্ষেত্ৰত বাধা প্ৰদান কৰাৰ অৰ্থে ডলাৰ ক্ৰয় আৰু বিক্ৰী কৰাৰ বাবে সদায় সাজু থাকে।

আকৌ, ধৰি লোৱা হ'ল যে ভাৰতৰ ৰিজাৰ্ভ বেংকে বৈদেশিক লেন-দেনৰ ঘাটিৰ

পৰিমাণৰ এটা অংশ পূৰণ কৰিবৰ বাবে এটা উচ্চ হাৰত বৈদেশিক বিনিময় হাৰ স্থিৰ কৰিছে আৰু এই হাৰ হ'ল প্ৰতি ডলাৰত 47 টকা। ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ এই অৱমূল্যায়নৰ ফলত দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ আমদানি অধিক ব্যয়বহুল হ'ব আৰু ৰপ্তানি তুলনামূলকভাৱে সস্তীয়া হৈ পৰিব। ইয়াৰ ফলত বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ঘাটিৰ পৰিমাণ হ্ৰাস পাব। কিন্তু, এইটো উল্লেখ কৰা দৰ্কাৰ যে বাণিজ্য ঘাটিৰ বাবে বিত্ত যোগান ধৰিবলৈ আৰু বিনিময় হাৰক স্থিৰ কৰি ৰাখিবলৈ কেন্দ্ৰীয় বেংকে বাৰে বাৰে কৰা হস্তক্ষেপে সৰ্বশেষত (Eventually) চৰকাৰী জমা ধ্বংস কৰে। এইটোৱে হ'ল স্থিৰ বিনিময় হাৰ পদ্ধতিত থকা প্ৰধান ছিদ্ৰ বা দোষ (Flaw)।

মন কৰিবলগীয়া যে এবাৰ যদি লাভৰ আশাত ফুৰা বেপাৰীসকলে (Speculators) বিশ্বাস কৰে যে বিনিময় হাৰ দীৰ্ঘকাললৈ ধৰি ৰাখিব বা স্থিৰ কৰি ৰাখিব নোৱাৰি, তেন্তে তেওঁলোকে বৈদেশিক মুদ্ৰা (যেনে, ডলাৰ) বৃহৎ পৰিমাণে ক্ৰয় কৰিবলৈ আগবাঢ়ি আহিব। এনে অৱস্থাত, ডলাৰৰ চাহিদা দ্ৰুতহাৰত বৃদ্ধি পাব আৰু ইয়ে আকৌ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিত ঘাটিৰ সৃষ্টি কৰিব। যদি কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ হাতত এই অৱস্থাত প্ৰচুৰ পৰিমাণে জমা নাথাকে, তেন্তে এই বেংকে বিনিময় হাৰক ইয়াৰ ভাৰসাম্য স্তৰলৈ যোৱাৰ বাবে অনুমতি দিবলগীয়াত পৰে। লাভৰ চিন্তাপ্ৰসূত 'আক্ৰমণ' (Attack) আৰম্ভ হোৱাৰ পূৰ্বে ঘৰুৱা মুদ্ৰাৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা অৱমূল্যায়নতকৈ এইটো হয়তো আৰু অধিক ডাঙৰ পৰিমাণৰ অৱমূল্যায়নৰূপে বিবেচিত হ'ব।

আন্তৰ্জাতিক অভিজ্ঞতাই প্ৰতিপন্ন কৰে যে ওপৰত উল্লেখ কৰা পৰিস্থিতি সঘনাই উদ্ভৱ হয় আৰু সেয়েহে বিশ্বৰ বহুতো দেশে স্থিৰ বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাক সম্পূৰ্ণৰূপে ত্যাগ কৰিছে। এনে ধৰণৰ আক্ৰমণৰ ভয়ত আমেৰিকাই 1971 চনত ইয়াৰ মুদ্ৰাক ভাসমান (Float) হিচাপে স্বীকৃতি দিবলৈ অনুপ্ৰাণিত হৈছিল আৰু এইটো হ'ল প্ৰধান ঘটনা বা কাৰণসমূহৰ মাজৰ এটা মুখ্য কাৰণ আৰু ইয়ে 'ব্ৰিটোন উডছ' পদ্ধতি ধ্বংস কৰাৰ বাবে খৰ-খেদা লগোৱাত অৰিহণা যোগাইছিল।

6.2.4. পৰিচালিত ভাসমান (Managed Floating) ঃ কোনো আন্তৰ্জাতিক আনুষ্ঠানিক চুক্তি নোহোৱালৈকে সমগ্ৰ বিশ্বৰ দেশসমূহৰ মাজত এটা বিশেষ চিন্তা প্ৰবাহিত হৈ আছিল যে পৰিচালিত ভাসমান বিনিময় হাৰ পদ্ধতি হিচাপে কি ব্যৱস্থাক উৎকৃষ্ট ধৰণে ব্যাখ্যা কৰিব পৰা যাব। ই হ'ল এটা পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ পদ্ধতি (ভাসমান অংশটো) আৰু এটা স্থিৰ বিনিময় হাৰ পদ্ধতি (পৰিচালিত অংশটো)ৰ সংমিশ্ৰণ। ইয়াক 'লেতেৰা ভাসমান' (Dirty floating) বুলিও কোৱা হয়। এই পদ্ধতি মতে কেন্দ্ৰীয় বেংকবোৰে বৈদেশিক মুদ্ৰাৰ ক্ৰয় আৰু বিক্ৰীৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ কৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা বিনিময় হাৰৰ গতিশীলতাক সুস্থ (Moderate) কৰিবলৈ প্ৰচেষ্টা চলায়। অৱশ্যে কেন্দ্ৰীয় বেংকবোৰে যেতিয়া হস্তক্ষেপ কৰাটো যথোপযুক্ত (Appropriate) বুলি বিবেচনা কৰে, অকল তেতিয়াহে এনে পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰে। এনেবোৰ ব্যৱস্থাৰ বাবে চৰকাৰী জমা লেন-দেনবোৰ শূন্যৰ সমান নহয়।

6.2.5. বিনিময় হাৰ পৰিচালনা ঃ আন্তৰ্জাতিক অভিজ্ঞতা (Exchange Rate Management : The International Experience) ঃ স্বৰ্ণমান (The Gold Standard) ঃ আনুমানিক প্ৰায় 1870 চনৰ পৰা 1914 চনত প্ৰথম বিশ্বযুদ্ধ আৰম্ভ হোৱালৈকে প্ৰচলিত হৈ থকা বিনিময় হাৰ পদ্ধতি আছিল স্বৰ্ণমান। এই পদ্ধতিটো হ'ল স্থিৰ বিনিময় হাৰ পদ্ধতিৰ এটা শ্ৰেষ্ঠ আৰ্হি (Epitome)। সকলোবোৰ মুদ্ৰাক সোণৰ মানত প্ৰকাশ কৰা (Defined) হৈছিল আৰু কিছুমান মুদ্ৰা প্ৰকৃত সোণৰ দ্বাৰা তৈয়াৰ কৰাও হৈছিল। এই ব্যৱস্থাত প্ৰত্যেকখন অংশগ্ৰহণকাৰী দেশে ইয়াৰ মুদ্ৰাক এটা স্থিৰ মূল্যত সোণলৈ মুক্তভাৱে ৰূপান্তৰিত কৰিব বুলি নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰিছিল। ইয়াৰ ফলত অংশগ্ৰহণকাৰী দেশৰ বাসিন্দাসকলৰ অধিকাৰত থকা এটা ঘৰুৱা মুদ্ৰাক আন্তৰ্জাতিক পৰিশোধত (Payments) গ্ৰহণযোগ্য হোৱা অন্য পৰিসম্পদ (সোণ) লৈ এটা স্থিৰ মূল্যত মুকলিভাৱে পৰিৱৰ্তন কৰিব পৰা গৈছিল। তদুপৰি, এনে ব্যৱস্থাৰ ফলত প্ৰত্যেক মুদ্ৰাক আন যিকোনো মুদ্ৰালৈ এটা স্থিৰ মূল্যত পৰিৱৰ্তন কৰাটো সম্ভৱ হৈ উঠিছিল। বিনিময় হাৰবোৰ সোণৰ মানত থকা ইয়াৰ (মুদ্ৰাৰ) মূল্যৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল (য'ত মুদ্ৰা সোণেৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল,

তাত মুদ্ৰাত থকা প্ৰকৃত সোণৰ পৰিমানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰা হৈছিল)। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি এক একক, A মুদ্ৰাৰ মূল্য এক গ্ৰাম সোণ আৰু একক একক B মুদ্ৰাৰ মূল্য দুই গ্ৰাম সোণ হয়, তেন্তে B মুদ্ৰাৰ মূল্য A মুদ্ৰাৰ মূল্যৰ দুগুণ হ'ব। অৰ্থনৈতিক এজেণ্ট সকলে প্ৰথমতে সোণ ক্ৰয় কৰা আৰু পিচত ইয়াক বিক্ৰী কৰাৰ পৰিবৰ্তে এক একক B মুদ্ৰা দুই একক A মুদ্ৰালৈ প্ৰত্যক্ষভাৱে পৰিবৰ্তন কৰিব পাৰে। বিনিময় হাৰবোৰ এটা উচ্চ সীমা আৰু এটা নিম্ন সীমাৰ মাজত উঠা-নমা কৰে আৰু এই সীমাবোৰ দুটা মুদ্ৰাৰ মাজত হোৱা গলোৱা খৰচ, জাহাজৰ ব্যয় (Shipping), আৰু মুদ্ৰা পুনৰ তৈয়াৰ কৰা খৰচ (Recoining)ৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়[3]। এইদৰে বিনিময় হাৰৰ চৰকাৰী সমতা ৰক্ষা কৰিবলৈ হ'লে প্ৰত্যেক দেশৰ হাতত বৃহৎ পৰিমাণৰ সোণ মজুত থকাটো প্ৰয়োজনীয়।

সাধাৰণতে এটা প্ৰশ্ন উদয় হয় যে যদি এখন দেশে অতি বেছি পৰিমাণে আমদানি কৰে, তেন্তে সোণৰ সকলো মজুত শেষ হৈ নাযাবনে (অৰ্থাৎ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ঘাটি হ'ব)? মাৰ্কেন্‌টেলিষ্ট[4] সকলে এই বিষয়ে দিয়া ব্যাখ্যা আছিল এনেধৰণৰ যে যেতিয়ালৈকে চৰকাৰে ৰপ্তানিৰ ওপৰত শুল্ক বা সীমা নিৰ্ধাৰণ (Quotas) বা ৰেহাইৰ জৰিয়তে হস্তক্ষেপ নকৰে, তেতিয়ালৈ এখন দেশে ইয়াৰ সকলো সোণ হেৰুৱাবলগীয়াত পৰিব আৰু এইটোৱেই আছিল তেওঁলোকৰ মতে জঘন্য তথা দুখজনক (Worst tragedies) বিষয়। কিন্তু ডেভিদ হিউম নামৰ এজন প্ৰসিদ্ধ দাৰ্শনিকে 1752 চনত এই মতটো মিছা বুলি প্ৰতিপন্ন কৰিছিল আৰু যুক্তি দিছিল যে যদি সোণৰ মজুত হ্ৰাস পায়, তেন্তে সকলোধৰণৰ দাম আৰু ব্যয় সমানুপাতিকভাৱে হ্ৰাস পাব আৰু দেশত কোনো এজনেও ক্ষতিগ্ৰস্ত হ'বলগীয়াত নপৰিব। আকৌ, ঘৰুৱা বজাৰত বস্তু সস্তীয়া হ'লে আমদানি হ্ৰাস পায় আৰু ৰপ্তানি বৃদ্ধি হয় (এইটো হ'ল প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ, যিটো প্ৰতিযোগিতামূলক ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়)। এনে অৱস্থাত, যি দেশৰ পৰা আমি আমদানি কৰি

---

[3] যদি বিনিময় হাৰবোৰৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য লেন-দেনৰ খৰচতকৈ বেছি হয়, তেন্তে স্বেচ্ছাচাৰিতাৰ (Arbitrage) জৰিয়তে লাভ অৰ্জন কৰিব পাৰি, অৰ্থাৎ এটা মুদ্ৰা সস্তাত কিনি বেছি দামত বিক্ৰী কৰা ব্যৱস্থা।

[4] ইউৰোপত 16 আৰু 17 শতিকাত জাতীয় ৰাষ্ট্ৰৰ (Nation state) বিকাশৰ সৈতে মাৰ্কেনটেলিষ্ট চিন্তা জড়িত হৈ আছে।

আছিলো আৰু এই আমদানিৰ বিনিময়ত সোণ পৰিশোধ বা প্ৰদান কৰি আছিলো, সেই দেশখনে এতিয়া মূল্য আৰু ব্যয় বৃদ্ধিৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়াত পৰিব। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে, আমি আমদানি কৰি থকা দেশখনৰ ৰপ্তানিবোৰ পূৰ্বৰ তুলনাত অধিক ব্যয়বহুল হ'ব আৰু সেয়েহে এই দেশৰ ৰপ্তানিৰ পৰিমাণ কমিব। ইয়াৰ বিপৰীতে, এই দেশখনে প্ৰথম দেশখনৰ পৰা কৰা আমদানিবোৰ বৰ্তমান তুলনামূলকভাৱে সস্তীয়া হ'ব আৰু সেয়েহে এই দেশৰ আমদানিৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পাব। এই 'মূল্য-স্পেচি-প্ৰবাহ' (Price-Specie-flow) প্ৰক্ৰিয়াৰ (18 শতাব্দীত মূল্যৱান ধাতুক 'স্পেচি' হিচাপে উল্লেখ কৰা হৈছিল)। লক্ষ্য হ'ল এই যে স্বাভাৱিকভাৱে সোণ হানি হোৱা দেশবোৰৰ বৈদেশিক লেন-দেনৰ অৱস্থাৰ উন্নয়ন সাধন কৰা আৰু অনুকূল বাণিজ্য সমতাত থকা দেশবোৰক অৱনমিত কৰা। এই প্ৰক্ৰিয়াটো সেই সময়লৈ গতিশীল হৈ থাকে যেতিয়ালৈ আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যত আপেক্ষিক দামত ভাৰসমতাৰ পুনৰ নিৰ্ধাৰণ নহয় আৰু পুনৰ নিৰ্ধাৰণ হোৱা এই দামত প্ৰকৃত সোণৰ পৰৱৰ্তী কোনো ধৰণৰ প্ৰবাহ নোহোৱাকৈ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ সমতা স্থাপন হয়। এই ভাৰসমতা স্থিৰ আৰু স্ব-সংশোধনমুখী (Self-correcting) হয় আৰু ইয়াৰ বাবে কোনো ধৰণৰ শুল্ক আৰু চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ প্ৰয়োজন নহয়। এইদৰে স্থিৰ বিনিময় হাৰ ব্যৱস্থাক স্বয়ংক্ৰিয় ভাৰসমতামুখী (Automatic equilibrating) প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা পৰিচালনা কৰা হয়।

এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে কেইবাটাও সংকটময় অৱস্থাৰ ফলত স্বৰ্ণমান পদ্ধতি সময়ে সময়ে ধ্বংস হোৱাৰ উপক্ৰম হৈছিল। তথাপি, বিশ্বৰ মূল্যস্তৰবোৰ মূলতঃ সোণ আৱিষ্কাৰৰ (Gold discoveries) দয়াৰ ওপৰতেই প্ৰতিষ্ঠিত আছিল। ইয়াক মুদ্ৰাৰ 'অপৈণত (Crude) পৰিমানগত তত্ত্ব', M=kPY ৰ দ্বাৰা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। এই তত্ত্বমতে যদি মুঠ জাতীয় উৎপাদন (GNP) প্ৰতিবছৰে 4 শতাংশ হাৰত বাঢ়ে, তেন্তে মূল্যস্তৰ স্থিৰে ৰাখিবলৈ সোণৰ যোগানো প্ৰতি বছৰে 4 শতাংশ হাৰত বৃদ্ধি পাব লাগিব। কিন্তু সোণৰ খনিবোৰ এই বৰ্ধিত পৰিমাণৰ সোণ উৎপাদন কৰাত ব্যৰ্থ হোৱা বাবে মূল্যস্তৰ 19 শতিকাৰ শেষ ভাগত বিশ্বৰ সকলোতে নিম্নগামী হৈছিল আৰু ইয়াৰ ফলত সামাজিক অস্থিৰতা বৃদ্ধি পাইছিল। সেয়েহে এটা সময়ৰ কাৰণে ৰূপক সোণৰ পৰিপূৰক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰি 'দ্বি ধাতুমুদ্ৰা'

(Bimetallism) প্ৰৱৰ্তন কৰা হৈছিল। আকৌ, 'আংশিক জমা বেংক ব্যৱস্থা', (Fractional Reserve Banking) ই সোণৰ মিতব্যয়িতা অনাৰ ক্ষেত্ৰত সহায় কৰিছিল। সেইদৰে কাগজী মুদ্ৰাও সম্পূৰ্ণৰূপে সোণৰ দ্বাৰা সমৰ্থিত নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে দেশবোৰে এক-চতুৰ্থাংশ সোণ ইয়াৰ কাগজী মুদ্ৰা ছপা কৰাৰ বিপৰীতে জমা ৰাখে।

সোণৰ মিতব্যয়িতাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা আন এটা পদ্ধতি হ'ল 'স্বৰ্ণবিনিময় মান' (Gold exchange standard) পদ্ধতি। এই পদ্ধতি বিশ্বৰ বহুতো দেশে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু এই দেশসমূহে নিজৰ মুদ্ৰা এটা স্থিৰ মূল্যত সোণৰ বাবে বিনিময়যোগ্য কৰি ৰাখিছিল। কিন্তু ইয়াৰ বিনিময়ত এই দেশসমূহে কিছুমান ডাঙৰ ডাঙৰ দেশৰ মুদ্ৰা জমা ৰাখিলেও হৈছিল' (আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ বা গ্ৰেট ব্ৰিটেইনৰ মুদ্ৰা), যিবোৰ মুদ্ৰা স্বৰ্ণমানৰ আছিল। এই ব্যৱস্থাবোৰে আৰু 'ক্লোনদাইক' (Klondike) তথা দক্ষিণ আফ্ৰিকাত হোৱা সোণৰ আৱিষ্কাৰে 1992 চনলৈ অৱস্ফীতি (Deflation)ক এক বিস্তৃত (Bay) অৱস্থাত ৰখাত সহায় কৰিছিল। কিছুমান অৰ্থনৈতিক বুৰঞ্জীবিদে তাৰল্যৰ এই নাটনিৰ বাবে 'মহামন্দা' হোৱা বুলি দোষাৰোপ কৰিছিল। 1914 পৰা 1945 চনলৈ এই সময়ছোৱাৰ ভিতৰত বিশ্বত কোনো বিশেষভাৱে পৰিচালিত সাৰ্বজনীন পদ্ধতি নাছিল। বিশ্বৰ ইতিহাসত এই সময়ছোৱাকে স্বৰ্ণমানৰ সংক্ষেপ প্ৰত্যাৱৰ্তন হিচাপে আৰু পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰৰ এটা সময় হিচাপে বিবেচনা কৰা হৈছিল।

ব্ৰিটোন্ উড্‌ছ পদ্ধতি (The Bretton Woods System) ঃ 1944 চনত হোৱা 'ব্ৰিটোন উড্‌ছ' অধিৱেশনে 'আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰা নিধি' (IMF) আৰু 'বিশ্ব বেংক'' (World Bank) গঠন হোৱাৰ পথ সুগম কৰিছিল আৰু এটা স্থিৰ বিনিময় হাৰ পদ্ধতি পুনৰ স্থাপন কৰাত সহায় কৰিছিল। পৰিসম্পত্তি (Asset) পছন্দ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত এই পদ্ধতিটো আন্তৰ্জাতিক স্বৰ্ণমান ব্যৱস্থাতকৈ কিছু পৃথক আছিল, য'ত ঘৰুৱা মুদ্ৰাবোৰ পৰিৱৰ্তন কৰিব পৰা গৈছিল। এই দুতৰপীয়া (Two-tier) পৰিৱৰ্তনশীল (Convertible) পদ্ধতি সৃষ্টি কৰা হৈছিল আৰু ইয়াৰ মূল কেন্দ্ৰবিন্দু আছিল ডলাৰ। আমেৰিকাৰ মুদ্ৰাগত কৰ্তৃপক্ষই ডলাৰক এটা স্থিৰ

মূল্যত পৰিৱৰ্তন কৰিব পাৰি বুলি নিশ্চয়তা দিছিল আৰু এই স্থিৰ মূল্যই 35টা ডলাৰক এক আউন্স (ounce) সোণৰ সমান বুলি নিৰ্ধাৰণ কৰিছিল।

এই পদ্ধতিৰ দ্বিতীয় খলপটো হ'ল এই যে আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধিৰ অংশগ্ৰহণকাৰী প্ৰত্যেক সদস্য ৰাষ্ট্ৰৰ মুদ্ৰাগত কৰ্তৃপক্ষই নিজৰ মুদ্ৰা এটা স্থিৰ মূল্যত ডলাৰলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিব বুলি চুক্তিবদ্ধ হৈছিল। দ্বি-খলপীয়া পৰিৱৰ্তনশীল বিনিময় হাৰ পদ্ধতিৰ দ্বিতীয় ব্যৱস্থাক চৰকাৰী (Official) বিনিময় হাৰ বোলে। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি ফ্ৰাঞ্চৰ ফ্ৰাঙ্কক, প্ৰতি ডলাৰৰ বাবে 5 ফ্ৰাঙ্ক, এই হাৰত বিনিময় কৰিব পাৰি তেন্তে, প্ৰতি আউন্স সোণৰ বাবে 35 ডলাৰ এই হিচাপত ডলাৰক বিনিময় কৰিব পাৰি। এনে ব্যৱস্থাৰ প্ৰৱৰ্তনে ফ্ৰাঙ্কৰ মূল্য প্ৰতি আউন্চ সোণৰ বাবে 175 ফ্ৰাঙ্ক (5x35) হিচাপে স্থিৰ কৰিব নিশ্চয় (5 ফ্ৰাঙ্ক সমান প্ৰতি ডলাৰ, প্ৰতি আউন্স সমান 35 ডলাৰ)। এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য যে দেশ এখনৰ বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হোৱা 'মৌলিক ভাৰসাম্যহীনতা'ৰ অৱস্থাতহে অকল বিনিময় হাৰ পৰিৱৰ্তনৰ অনুমতি দিয়া হয় আৰু এনে অৱস্থাই বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিত উদ্ভৱ হোৱা বৃহৎ অনুপাতৰ দীৰ্ঘদিনীয়া (Chronic) ঘাটিক বুজায়।

ওপৰত উল্লেখ কৰা ধৰণৰ সু-সম্পন্ন পৰিৱৰ্তনশীল (Convertibility) পদ্ধতিৰ আৱশ্যকতা আছিল, কাৰণ বিভিন্ন দেশৰ মাজত সোণৰ জমাৰ বিতৰণ দুখলগা ধৰণে অসমান আছিল। সোণৰ বিতৰণ ব্যৱস্থা ইমান অসমান আছিল যে অকল আমেৰিকাই বিশ্বৰ চৰকাৰী সোণ জমাৰ প্ৰায় 70 শতাংশ অধিকাৰ কৰি আছিল। সোণৰ মজুতৰ এনে বিষম পৰিস্থিতিয়ে ইয়াৰ 'বিস্তৃত পুনৰ বিতৰণ' (Massive redistribution) কৰাৰ অৰ্থে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় বুলি বিবেচিত হৈছিল আৰু এইদৰে আন আন মুদ্ৰাবোৰলৈ সোণৰ পৰিৱৰ্তনশীলতাৰ এটা বিশ্বাসযোগ্য ব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। তদুপৰি এইটো বিশ্বাস কৰা হৈছিল যে সেই সময়ত থকা সোণৰ মজুতৰ পৰিমাণে আন্তৰ্জাতিক তৰলতাৰ যি ক্ৰমবৰ্ধিত চাহিদাক তাৰ পূৰণ কৰাৰ বাবে যথেষ্ট নাছিল। সেই সময়ত সোণৰ সঞ্চয় ৰক্ষা কৰাৰ অৰ্থে এটা ব্যৱস্থা আছিল আৰু সেইটো হ'ল দুই-তৰপীয়া পৰিৱৰ্তনশীল

পদ্ধতি। এই পদ্ধতিমতে মূল (Key) মুদ্ৰাক সোণলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিব পাৰি আৰু আনবোৰ মুদ্ৰাক মূল মুদ্ৰালৈ পৰিৱৰ্তন কৰিব পাৰি।

দ্বিতয় বিশ্বযুদ্ধৰ পৰৱৰ্তী সময়ত বিশ্বৰ দেশবোৰৰ অৰ্থনীতি এক শোচনীয় অৱস্থালৈ অৱনমিত হৈছিল। বেছি ভাগ দেশ যুদ্ধৰ ফলত ধ্বংসস্তূপত পৰিণত হৈছিল আৰু পুনৰ নিৰ্মাণৰ বাবে প্ৰচুৰ অৰ্থৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। দেশবোৰৰ আমদানিৰ পৰিমাণ যথেষ্ট বৃদ্ধি পাইছিল। তদুপৰি এই দেশবোৰৰ চলিত ঘাটিবোৰ পূৰণ কৰাৰ বাবে নিজৰ নিজৰ দেশৰ জমাবোৰ (Reserve) ভাঙি বিত্তৰ যোগান ধৰা হৈছিল। সেই সময়ত বিশ্বৰ আন আন দেশসমূহৰ মুদ্ৰা জমাৰ মূল উপাদাণ (Component) আছিল আমেৰিকান ডলাৰ আৰু দেশবোৰৰ এনে জমাৰ পৰিমান বৃদ্ধি হৈ গৈ আছিল। ইয়াৰ ফলত আমেৰিকাই একেৰাহে বৈদেশিক লেন-দেনৰ বিবৃতিৰ ঘাটিত চলিবলগীয়া হৈছিল। (আন দেশবোৰে ডলাৰবোৰ জমা সম্পদ হিচাপে ৰাখিবলৈ ইচ্ছা কৰিছিল, কাৰণ তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ মুদ্ৰা আৰু ডলাৰৰ মাজত পৰিৱৰ্তনশীলতা তদাৰক কৰিব বুলি প্ৰতিজ্ঞাবদ্ধ আছিল)।

ওপৰত উল্লেখ কৰা ব্যৱস্থাৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা মূল সমস্যাটো হ'ল এই যে যদি আমেৰিকাৰ হ্ৰস্বকালীন ডলাৰৰ দায়বদ্ধতা ইয়াত থকা সোণৰ পৰিমাণৰ তুলনাত বৃদ্ধি হৈ থাকে, তেন্তে ডলাৰক সোণলৈ স্থিৰ মূল্যত পৰিৱৰ্তন কৰিবলৈ কৰা প্ৰতিজ্ঞাৰ বিশ্বাসযোগ্যতাৰ ওপৰত থকা আস্থা নোহোৱা হৈ যাব। যিহেতু কেন্দ্ৰীয় বেংকবোৰৰ বৰ্তমানে থকা ডলাৰবোৰ সোণলৈ পৰিৱৰ্তন কৰিব পৰা এটা অভিভূতকাৰী (Overwhelming) ক্ষমতা আছে আৰু সেয়েহে সময়ত এই বেংকে আমেৰিকাক ইয়াৰ প্ৰতিজ্ঞা ত্যাগ কৰিবলৈ জোৰ দিয়ে। 'ব্ৰিটোন উড্‌ছ পদ্ধতি'ৰ প্ৰধান সমালোচক ৰবাৰ্ট ট্ৰিফিনে (Triffin) আগবঢ়োৱা এইটোৰে আছিল 'ট্ৰিফিনৰ বিবুধি অৱস্থা' (Triffin Dilema)। ট্ৰিফিনে পৰামৰ্শ দিছিল যে কেন্দ্ৰীয় বেংকবোৰৰ কাৰণে 'আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধি' (IMF)য়ে এটা 'জমা বেংক' হিচাপে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰা উচিত আৰু এটা নতুন 'জমা পৰিসম্পত্তি' (Reserve Asset) আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধিৰ নিয়ন্ত্ৰণত সৃষ্টি কৰিব লাগে। তদুপৰি আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধিত আন্তৰ্জাতিক জমাৰ মজুত বৃদ্ধি কৰাৰ উদ্দেশ্যে 1967 চনত 'স্পেচিয়েল ড্ৰয়িং ৰাইট্‌ছ' (SDRs) সৃষ্টি কৰি সোণক

স্থানান্তৰিত (Replaced) কৰা হৈছিল আৰু ইয়াক 'কাগজ সোণ' (Paper Gold) নামেৰেও জনা হৈছিল।

এই ব্যৱস্থাৰ আৰম্ভণিতে 'স্পেচিয়েল ড্ৰয়িং ৰাইট্‌ছ'ক সোণৰ মানত সংজ্ঞা দিয়া হৈছিল, যেনে 'স্পেচিয়েল, ড্ৰয়িং ৰাইট্‌ছ'ক এক আউন্স সোণৰ সমান বুলি ধৰা হৈছিল (ব্ৰিটোন উড্‌ছ পদ্ধতিৰ ডলাৰ-সোণৰ হাৰ)। উল্লেখযোগ্য যে 1974 চনৰ পৰা ইয়াৰ (এই ব্যৱস্থাৰ) কেইবাবাৰো পুনৰ সংজ্ঞা দিয়া হৈছিল। বৰ্তমান ইয়াক পাঁচখন দেশৰ (ফৰাচী, জাৰ্মেনী, জাপান, গ্ৰেট ব্ৰিটেইন আৰু আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ) চাৰিবিধ মুদ্ৰাৰ (ইউৰো, ডলাৰ, ইয়েন, পাউণ্ড, ষ্টাৰলিং) ডলাৰৰ মূল্যত ভৰযুক্ত যোগফল হিচাপে দৈনিক জোখা হয়। আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধিৰ যিবোৰ সদস্য ৰাষ্ট্ৰই ইয়াক জমা মুদ্ৰা (Reserve currency) হিচাপে ৰাখিব বিচাৰে, যিবোৰ দেশে ঘৰুৱা মুদ্ৰাবোৰ কেন্দ্ৰীয় বেংকসমূহৰ মাজত বিনিময় কৰাৰ বাবে পৰিশোধ (Payments) হিচাপে ৰাখিব বিচাৰে আৰু যিবোৰ দেশে ঘৰুৱা মুদ্ৰাবোৰ কেন্দ্ৰীয় বেংকসমূহৰ মাজত বিনিময় কৰাৰ বাবে পৰিশোধ (Payments)ৰ মাধ্যম হিচাপে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে, তেনেবোৰ দেশৰ পৰা ই ক্ষমতা বা শক্তি (Strength) আহৰণ কৰে। 'স্পেচিয়েল ড্ৰয়িং ৰাইট্‌ছ'ৰ মূল কিস্তিসমূহ সদস্য দেশসমূহৰ নিধিত থকা 'নিৰ্ধাৰিত পৰিমাণ' অনুযায়ী বিতৰণ কৰি দিয়া হয়। (নিৰ্ধাৰিত পৰিমাণটো বিস্তৃতভাৱে দেশৰ অৰ্থনৈতিক আৱশ্যকতাৰ লগত সম্পৰ্কযুক্ত, যিটো ইয়াৰ আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যত থকা মূল্যৰ দ্বাৰা প্ৰদৰ্শিত হয়)।

ভালকৈ ফঁহিয়াই চালে বুজা যায় যে 'ব্ৰিটোন উড্‌ছ' পদ্ধতি দৰাচলতে পূৰ্বতে সংঘটিত হোৱা বহুতো ঘটনাৰ পৰিণতিত ধ্বংসপ্ৰাপ্ত হৈছিল। এই ঘটনাবোৰৰ ভিতৰত 1967 চনত হোৱা পাউণ্ডৰ অৱমূল্যায়ন, 1968 চনত ডলাৰৰ পৰা সোণলৈ হোৱা উৰণ (Flight) আদি উল্লেখযোগ্য আৰু এইবোৰে দুই-তৰপীয়া সোণৰ বজাৰ সৃষ্টিত ইন্ধন যোগাইছিল (ইয়াৰে এটা হ'ল চৰকাৰী হাৰ, প্ৰতি আউন্সত 35 ডলাৰ আৰু আনটো হ'ল বজাৰৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰিত বে-চৰকাৰী হাৰ)। এইবোৰৰ উপৰিও অৱশেষত 1971 চনৰ আগষ্ট

মাহৰ ব্ৰিটিছে দাবী জনায় যে আমেৰিকাই নিজৰ অধীনত থকা ডলাৰৰ সোণৰ মূল্যৰ নিশ্চয়তা (Guarantee) প্ৰদান কৰিব লাগে। এনে পৰিস্থিতিৰ ফলত আমেৰিকাই ডলাৰ আৰু সোণৰ মাজত থকা সম্পৰ্কক পৰিত্যাগ কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিবলগীয়াত পৰে।

আকৌ 1971 চনত 'স্মিথোচোনিয়ান চুক্তি' (Simthosonian Agreement) সম্পন্ন হৈছিল আৰু ইয়াৰ ফলত বিনিময় হাৰৰ অনুমোদিত আন্দোলনৰ সমষ্টি (Permissible band of movements) য়ে 2.5 শতাংশৰ ওপৰত অথবা 'নতুন কেন্দ্ৰীয় হাৰ'ৰ তললৈ সম্প্ৰসাৰিত হৈছিল। এই চুক্তিৰ মূল উদ্দেশ্য আছিল বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ঘাটিত থকা দেশবোৰৰ ওপৰত পৰা অৰ্থনৈতিক হেঁচা হ্ৰাস কৰা, কিন্তু ই মাত্ৰ 14 মাহমানলৈকে বৰ্তি আছিল। 1970 চনৰ আগভাগত বিশ্বৰ উন্নত বজাৰ পৰিচালিত অৰ্থনীতিৰ দেশসমূহে ভাসমান বিনিময় হাৰ গ্ৰহণ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। এই হাৰ পোন প্ৰথমে (1970 ৰ আগভাগত) গ্ৰেট ব্ৰিটেইনে গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ইয়াৰ পিচত অতিশীঘ্ৰে ছুইজাৰলেণ্ডে আৰু পিচত জাপানেও অনুসৰণ কৰিছিল। 1976 চনত আন্তৰ্জাতিক মুদ্ৰানিধিৰ অনুচ্ছেদৰ সংশোধন কৰা হৈছিল আৰু ইয়ে দেশসমূহক তেওঁলোকৰ মুদ্ৰাবোৰ ভাসমান কৰি ৰাখিব নে শিথিল কৰি ৰাখিব সেইটো পছন্দ কৰিবলৈ অনুমতি প্ৰদান কৰিছিল। উল্লেখযোগ্য যে শিথিল হাৰবোৰ পৰিচালনাৰ বাবে কোনো নীতি নাছিল আৰু ভাসমান বিনিময় হাৰ পৰ্যবেক্ষণ কৰিবলৈ কোনো বাস্তৱিক ব্যৱস্থা নাছিল।

বৰ্তমানৰ দৃশ্যপট (The Current Scenario) ঃ বৰ্তমান অৱস্থাত বিশ্বৰ বহুতো দেশত স্থিৰ বিনিময় হাৰ প্ৰচলিত হৈ আছে। কিছুমান দেশে আকৌ তেওঁলোকৰ মুদ্ৰা ডলাৰলৈ শিথিল কৰি ৰাখিছে। **ব্ৰিটোন্ উড্ছ পদ্ধতি** 1999 চনৰ জানুৱাৰীত 'ইউৰোপিয়ান মুদ্ৰাগত সন্থা' গঠন কৰা হয় আৰু ইয়ে সন্থাৰ সদস্যসকলৰ মুদ্ৰাবোৰৰ মাজত বিনিময় হাৰ স্থায়ীভাৱে স্থিৰ কৰাৰ বাবে ইউৰোপিয়ান কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ পৰিচালনাত 'ইউৰো' নামেৰে এটা নতুন সাধাৰণ (Common) মুদ্ৰা প্ৰৱৰ্তন কৰাৰ বাবে আত্ম-নিয়োগ কৰে। 2002 চনৰ জানুৱাৰীৰ পৰা আচল নোটবোৰৰ আৰু মুদ্ৰাবোৰৰ সূচনা কৰা হয়। বৰ্তমানলৈকে 'ইউৰোপীয়

সন্থাৰ' 25 খন সদস্য ৰাষ্ট্ৰৰ ভিতৰত 12 খন সদস্য ৰাষ্ট্ৰই 'ইউৰো' গ্ৰহণ কৰিছে। কিছুমান দেশে তেওঁলোকৰ মুদ্ৰা ফ্ৰাঞ্চৰ ফ্ৰাঙ্কলৈ শিথিল কৰিছে আৰু এইবোৰৰ বেছিভাগেই আফ্ৰিকাত থকা পূৰ্বৰ ফ্ৰাঞ্চৰ উপনিবেশ আছিল। আনবোৰ দেশে আকৌ তেওঁলোকৰ মুদ্ৰাবোৰ 'এপাচি মুদ্ৰা'লৈ (A basket of currencies) শিথিল কৰি ৰাখে আৰু এইবোৰ দেশৰ বাণিজ্যৰ গঠন ভৰ (weight) ৰ সহায়ত প্ৰকাশ কৰা হয়। সেইদৰে, সৰু দেশবোৰেও প্ৰায়ে তেওঁলোকৰ বাণিজ্যিক অংশীদাৰৰ যিকোনো এজন গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশীদাৰৰ লগত তুলনামূলকভাৱে বিনিময় হাৰ স্থিৰ কৰাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, আৰ্জেণ্টিনাই 1991 চনত 'মুদ্ৰা ব'ৰ্ড পদ্ধতি' (Currency Board System) প্ৰৱৰ্তন কৰিছিল। এই ব'ৰ্ডৰ অধীনত স্থানীয় মুদ্ৰা ('পেচো') আৰু ডলাৰৰ মাজত বিনিময় হাৰ আইনৰ দ্বাৰা নিৰ্ধাৰণ কৰা হৈছিল। কেন্দ্ৰীয় বেংকে প্ৰচুৰ পৰিমাণে বৈদেশিক মুদ্ৰা জমা ৰাখিছিল যাতে সকলো ধৰণৰ মুদ্ৰা আৰু এই বেংকে প্ৰবাহিত কৰা (Issued) সকলোবোৰ জমা ওভতাই দিয়াটো সম্ভৱপৰ হয়। এনেধৰণৰ ব্যৱস্থাত দেশে নিজ ইচ্ছামতে মুদ্ৰাৰ যোগান বঢ়াব নোৱাৰে। আকৌ, যদি কোনো দেশত ঘৰুৱা বেংকৰ সমস্যা উদ্ভৱ হয় (অৰ্থাৎ যেতিয়া বেংকে ঘৰুৱা মুদ্ৰা ঋণ ল'বলগীয়া হয়), তেনে পৰিস্থিতিতো কেন্দ্ৰীয় বেংকে কোনোপধ্যে 'শেষ পৰ্যায়ৰ ঋণদাতা' (Lender of last resort) হিচাপে কাৰ্য সম্পাদন কৰিব নোৱাৰে। যিয়েই নহওক, সমস্যাৰ সন্মুখীন হৈ আৰ্জেণ্টিনাই 'মুদ্ৰা ব'ৰ্ড' পৰিত্যাগ কৰিছিল আৰু ইয়াৰ মুদ্ৰাক 2002 চনৰ জানুৱাৰীত ভাসমান হ'বলৈ এৰি দিছিল।

2002 চনত ইকুৱেডৰে (Equdor) আন এক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু ই হ'ল 'ডলাৰীকৰণ' (Dolarisation) ব্যৱস্থা। এই ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হৈছিল সেই সময়ত যেতিয়া ইকুৱেডাৰ দেশীয় মুদ্ৰা ত্যাগ কৰিছিল আৰু আমেৰিকাৰ ডলাৰ গ্ৰহণ কৰিছিল। সকলো ধৰণৰ দাম ডলাৰৰ মানত (In doller terms) উদ্ধৃত (Quoted) কৰা হৈছিল আৰু দেশীয় মুদ্ৰা কোনো পৰিস্থিতিতে লেন-দেনত ব্যৱহাৰ কৰা হোৱা নাছিল। যদিও অনিশ্চয়তা আৰু দায়িত্বশীলতা দূৰ কৰিব পাৰি, তথাপি ইকুৱেডৰে আমেৰিকাৰ কেন্দ্ৰীয় বেংক অৰ্থাৎ 'যুক্তৰাষ্ট্ৰীয় ৰিজাৰ্ভ (The Federal Reserve) বেংক'ক ইয়াৰ টকাৰ যোগানৰ ওপৰত

নিয়ন্ত্ৰণ ৰখাৰ কর্তৃত্ব অর্পণ কৰিছিল আৰু বৰ্তমান ই আমেৰিকাৰ অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

এইদৰে, সামূহিকভাৱে বিচাৰ কৰিলে বুজা যায় যে আন্তৰ্জাতিক পদ্ধতি হ'ল 'একাধিক শাসন ব্যৱস্থা' (Multiple of regimes) ৰ বৈশিষ্ট্য বহনকাৰী এক ব্যৱস্থা। বেছিভাগ বিনিময় হাৰ দৈনিক ভিত্তিত সামান্যভাৱে পৰিৱৰ্তন হয়। সাধাৰণতে বজাৰ শক্তিসমূহে মূল ধাৰাসমূহ (Basic trends) নিৰ্ধাৰণ কৰে। আনকি, যিবোৰ দেশে বিনিময় হাৰ স্থিৰ হিচাপে ৰখাৰ পক্ষ বেছিকৈ সমৰ্থন কৰে, সেইবোৰ দেশে সাধাৰণতে কিছুমান সীমা (Ranges) প্ৰস্তাৱ কৰে, আৰু চৰকাৰে আক্ষৰিক (Literally) ভাৱে বিনিময় হাৰ ঠিক কৰাৰ পৰিবৰ্তে প্ৰস্তাৱিত এই সীমাসমূহৰ ভিতৰত এই হাৰ স্থিৰ কৰা উচিত। আকৌ, এনে হাৰৰ ক্ষেত্ৰত সোণৰ বাবে থকা ভূমিকাক কাৰ্যত অপসৰণ (Virtual elimination) কৰিবলগীয়া হয়। সেয়েহে এনেবোৰ ব্যৱস্থাৰ পৰিবৰ্তে এখন মুকলি বজাৰত সোণৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ দ্বাৰা ইয়াৰ মূল্য নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। উল্লেখযোগ্য যে সোণৰ চাহিদা আৰু যোগান মূলতঃ সোণাৰীসকল, উদ্যোগজাত বস্তুৰ ভোক্তাসকল, লাভৰ আশাত ফুৰা বেপাৰীসকল আৰু সাধাৰণ নাগৰিকসকলৰ পৰা আহে আৰু এই লোকসকলে সোণক মূল্যৰ ভাল ভঁৰাল হিচাপে গণ্য কৰে।

6.3. মুকলি অৰ্থনীতিত আয় নিৰ্ধাৰণ (The Determination of Income in an Open Economy)

যেতিয়া এখন অৰ্থনীতিৰ ভোক্তাসকলে আৰু প্ৰতিষ্ঠানবোৰে ঘৰুৱাভাৱে উৎপাদিত বস্তু আৰু বিদেশত উৎপাদিত বস্তু ক্ৰয় কৰাৰ সুযোগ (Option) লাভ কৰে, তেনে অৱস্থাত 'বস্তুৰ ঘৰুৱা চাহিদা' আৰু 'ঘৰুৱা বস্তুৰ চাহিদা' এই দুয়োটাৰ মাজৰ পাৰ্থক্য নিৰ্ধাৰণ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় হৈ পৰে। তলত ইয়াৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হ'ল—

6.3.1. মুক্ত অৰ্থনীতিত জাতীয় আয়ৰ অভেদ বা সাদৃশ্য (National Income Identity for an Open Economy)- বন্ধ (Closed) অৰ্থনীতিসমূহৰ ঘৰুৱা বস্তুৰ

চাহিদাৰ তিনিটা মূল উৎস থাকে আৰু এই উৎস তিনিটা হ'ল ভোগ (C), চৰকাৰী ব্যয় (G) আৰু বিনিয়োগ (I) এই কথাখিনিক আমি নিম্নলিখিত ধৰণে দেখুৱাব পাৰো—

$Y = C + I + G$................ (6.2)

ইয়াৰ বিপৰীতে, মুকলি অৰ্থনীতিত ৰপ্তানি আৰু আমদানিৰ ব্যৱস্থা থাকে। এখন দেশে কৰা ৰপ্তানিসমূহে সেই দেশৰ ঘৰুৱা বস্তু আৰু সেৱাসমূহৰ চাহিদাৰ এক অতিৰিক্ত উৎস গঠন কৰে। এই অতিৰিক্ত চাহিদা বিদেশৰ পৰা আহে আৰু এই চাহিদা দেশখনৰ সামগ্ৰিক চাহিদাৰ লগত সংযোজন হয়। সেইদৰে, দেশ এখনে কৰা আমদানিবোৰে ঘৰুৱা বস্তুৰ যোগানৰ বজাৰত অতিৰিক্ত সংযোজন ঘটায় আৰু ইয়ে ঘৰুৱা চাহিদাৰ সেই অংশটো গঠন কৰে, যিটো বৈদেশিক বস্তু আৰু সেৱা দ্ৰব্যৰ লগত জড়িত। সেয়েহে মুকলি অৰ্থনীতিত জাতীয় আয়ক তলত দিয়া ধৰণে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি—

$Y + M = C + I + G + X$................ (6.3)

ইয়াক পুনৰ সজাই (Re-arrenging) আমি লিখিব পাৰো যে

$Y = C + I + G + X - M$..................*(6.4)*

নাইবা $Y = C+I+G+NX$................. (6.5)

য'ত, NX হ'ল প্ৰকৃত ৰপ্তানি (ৰপ্তানি বিয়োগ আমদানি); এটা ধনাত্মক NX (আমদানিতকৈ ৰপ্তানি বেছি) য়ে বাণিজ্যৰ উদ্বৃত্তক বুজায় আৰু এটা ঋণাত্মক NX (আমদানিতকৈ ৰপ্তানি কম) য়ে বাণিজ্যৰ ঘাটিক বুজায়।

মুক্ত অৰ্থনীতিত ভাৰসাম্য আয় নিৰ্ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত থকা আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ ভূমিকা পৰীক্ষা কৰাৰ বাবে বন্ধ অৰ্থনীতিত প্ৰয়োগ কৰা সেই একেই কাৰ্যপদ্ধতি অনুসৰণ কৰা হয়। উল্লেখযোগ্য যে বন্ধ অৰ্থনীতিত বিনিয়োগ কৰা চৰকাৰী ব্যয়ক স্বতন্ত্ৰ হিচাপে ধৰা হয়। ইয়াৰ উপৰিও আমদানি আৰু ৰপ্তানি নিৰ্ভৰ কৰা উপাদানসমূহৰ চিনাক্তকৰণৰ প্ৰয়োজনীয়তা নথকা নহয়। আমদানিৰ চাহিদা ঘৰুৱা আয় (Y) আৰু প্ৰকৃত বিনিময় হাৰ